

Комунальний заклад вищої освіти
«Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради
Факультет початкової освіти та фізичної культури
Кафедра природничо-математичної, світоглядної освіти
та інформаційних технологій

Україна в просторі часу:
госларій історичних культурно-мистецьких термінів



Упорядник: Галина ГОЛЯ, викладач кафедри природничо-математичної, світоглядної освіти та інформаційних технологій

УДК 930(477):008(03)

Україна в просторі часу : глосарій історичних та культурно-мистецьких термінів / уклад. Галина Голя. Луцьк, ФОП Мажула Ю., 2025. 81 с.

Рецензенти:

Віра Семещук – кандидат історичних наук, доцент, методист навчально-методичного кабінету Відокремленого структурного підрозділу «Дубенський педагогічний фаховий коледж» РДГУ

Тетяна Бортнюк – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри природничо-математичної, світоглядної освіти та інформаційних технологій КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

Розглянуто на засіданні кафедри природничо-математичної,
світоглядної освіти та інформаційних технологій
Протокол № 7 від 30.04.2025

Схвалено до друку вченою радою факультету початкової освіти та фізичної
культури КЗВО «Луцький педагогічний коледж»
Волинської обласної ради
Протокол № 12 від 21.05.2025

Глосарій історичних термінів «Україна в просторі часу : глосарій історичних та культурно-мистецьких термінів» призначений для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти і спрямовані на поглиблення знань, отриманих під час лекційного курсу та удосконаленню практичних умінь, що формуються під час семінаських занять. Посібник містить систематизований перелік ключових термінів, що відображають основні етапи та процеси історії та культури України. До глосарію включено базові поняття політичного, соціального, правового та культурно-мистецького характеру, історичні назви українських земель, а також найважливіші державні та правові документи, що відіграли вирішальну роль у формуванні української державності та культури.

© Комунальний заклад вищої освіти
«Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради, 2025 рік

ЗМІСТ

| | |
|--|-------|
| Вступ..... | 4 |
| ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ | 5-21 |
| Княжа доба. Київська Русь..... | 5 |
| Галицько – Волинське князівство..... | 6 |
| Литовсько-Руська держава. Річ Посполита..... | 6 |
| Гетьманщина..... | 8 |
| Україна у складі іноземних держав..... | 12 |
| На шляху до незалежності..... | 13 |
| Універсали Центральної Ради..... | 14 |
| Україна на сучасному етапі..... | 18 |
| ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ..... | 22-23 |
| ІСТОРИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ..... | 24-63 |
| Київська русь. Галицько-волинська держава..... | 24 |
| Литовсько-руська держава. Козацька доба..... | 32 |
| Гетьманщина. Запорізька Січ. Слобідська Україна..... | 37 |
| Україна в складі іноземних держав (друга половина XVIст.- 1914р.)..... | 40 |
| Україна в Першій світовій війні..... | 46 |
| Українська революція | 47 |
| Українські землі у 1921-1939 рр..... | 49 |
| Україна під час другої світової війни (1939-1945рр.)..... | 52 |
| Україна у 1945р. - початок XXI ст..... | 54 |
| Україна у сучасних умовах..... | 59 |
| КУЛЬТОРОЛОГІЧНА ТА МИСТЕЦЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ..... | 64-81 |

Вступ

Сучасний світ характеризується швидкими змінами, глобалізаційними процесами й інформаційними викликами. У цьому контексті знання власної історії допомагає не загубитися серед численних культурних впливів, формує здатність критично осмислювати минуле й робити висновки для майбутнього. Події, які відбуваються у нашій державі, – війна за незалежність, боротьба за свободу, збереження національної гідності – роблять вивчення минулого не лише актуальним, а й життєво необхідним. Культура ж, у своїй багатогранності – від народних традицій до сучасного мистецтва, – виступає містком між поколіннями, засобом збереження духовних цінностей і національного обличчя українського народу.

Посібник «Україна в просторі часу: глосарій історичних та культурно-мистецьких термінів» покликаний стати надійним орієнтиром у складному й багатовимірному світі української історії. Державотворчі процеси на українських землях формувалися під впливом геополітичних обставин, взаємодії різних культур, боротьби за автономію та незалежність, а також тривалого розвитку власних правових, адміністративних і військових традицій. Щоб глибоко зрозуміти ці процеси, необхідно володіти системою понять, яка точно відображає зміст історичних явищ, документів та інституцій. Цей глосарій створений для того, щоб у доступній, впорядкованій та науково коректній формі надати читачеві пояснення ключових термінів, що використовуються в історичних дослідженнях української державності. До нього включено поняття, які розкривають структуру влади у різні епохи, політичні та соціальні процеси, назви територій та адміністративних одиниць, а також визначні документи, що стали правовими та ідеологічними орієнтирами українського державотворення – від давньокиївських часів до сучасності.

Особливу увагу приділено історичним назвам українських земель, оскільки вони не лише окреслюють географічний простір, а й відображають зміни у політичній структурі регіону, впливи різних держав і народів. Також значний розділ присвячений аналізу засадничих документів – грамот, універсалів, конституційних актів, угод, які в різні періоди слугували юридичною основою влади та визначали напрями розвитку української державності.

Посібник спрямований на те, щоб полегшити роботу студентів, викладачів, дослідників, а також усіх, хто прагне краще зорієнтуватися в історичних процесах і термінах. Глосарій може використовуватися як довідковий інструмент, як допоміжний матеріал до навчальних курсів або як основа для самостійного вивчення.

ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

Княжа доба. Київська Русь.

«Руська правда» – збірник законів, який об'єднав звичаєві правові норми Київської Русі. Узаконив зміни, що сталися в суспільстві та свідомості людей. Основним об'єктом захисту стало життя та тілесна недоторканість людини. Передбачала захист життя і майна княжих дружинників та слуг, правове становище феодално-залежної частини населення, спадкове право тощо. «Руська правда» складається з Правди Ярослава Мудрого, Правди Ярославичів, Устава Володимира Мономаха та ін.

Статут Володимира Мономаха – закони великого князя київського Володимира Мономаха. Складався з 69 статей, регулював правове становище залежних селян і визначав порядок стягнення лихварських відсотків з боржників.

Повість врем'яних літ – це літописне зведення часів Київської Русі, створене на початку XII століття, яке вважається першою пам'яткою історіографії та літератури Київської Русі. Його автором вважається літописець Нестор, а текст містить історії про заснування слов'янських народів та Київської держави, правління князів, утвердження християнства та появу писемності.

Устав князя Володимира Святославича про десятини, суди і людей церковних – пам'ятка права, найдавніший з князівських церк. статутів Київської Русі. Статут регулював правове становище церкви та відносини між світською і церковною владою.

Устав князя Ярослава про церковні суди – пам'ятка права Київської Русі, один з найвідоміших давньорус. церк. статутів, який розвинув і доповнив положення Статуту князя Володимира Святославича. Оригінал пам'ятки не зберігся, проте відомо понад 90 її списків, вміщених у літописах і кормчих книгах.

«Повчання Володимира Мономаха своїм дітям» – пам'ятка давньоруської л-ри і політ.-правової думки, вміщена в Лаврентіївському літописі. Це, по суті, заповіт великого кн'я, князя Володимира II Мономаха (1113–25) спадкоємцям. Найбільш імовірною датою написання твору вважається 1117, хоча деякі дослідники називають 1096. У «Повчанні» Володимир Мономах засудив княжі міжусобиці. Він рішуче виступив проти беззаконня і тих «лукавих» государів, які чинять зло, викликаючи своїм правлінням «шумовиння крові» й нар. повстання. На його думку, княжу владу слід обмежити радою дружини або радою з бояр, найвищого духівництва і міської знаті. Суд має здійснюватися князем особисто, бути скорим і правим, рівним для сильних і для слабких. Мономах не був прибічником смертної кари і засуджував покарання, що мали

на меті помсту. Судячи з «Повчання», князь віддавав перевагу світській владі перед владою церкви. Він закликав князів до миру з сусідами, однак описує обов'язки князя у разі війни. Значне місце у творі відводиться моральним якостям майбутнього правителя Русі. Претендентів на цю посаду князь рекомендував «задуми добрі мати, на добрі справи націлюватись».

Галицько-Волинське князівство

Грамота князя Івана Ростиславича Берладника 1134 р., - врегульовувала економічні зв'язки Галицького князівства з болгарськими, чеськими, угорськими та іншими іноземними купцями, встановлюючи для них пільги.

«Рукописання» (заповіт) князя Володимира Васильковича 1287 р. - . закріплювало норми спадкового права у Володимиро-Волинському князівстві, а саме, визначала порядок передачі князем Володимиром права експлуатації феодально залежного населення своїм спадкоємцям, зокрема, м.Кобрин (тепер Брестської області) та с.Городел (поблизу Володимира-Волинського) і с.Садове (на межі пізніших Володимирського і Луцького повітів) з людьми, даниною і митом заповідались дружині князя.

Уставна грамота володимиро-волинського князя Мстислава Даниловича 1289 р. - встановлювала розміри і форми феодальних повинностей міського населення на користь державної влади. Вона була видана внаслідок законного заволодіння м.Берестя князем Мстиславом.

Литовсько-Руська держава. Річ Посполита.

Берестейська унія (1596) – церковна унія, укладена між католицькою та православною церквою, внаслідок чого утворилась Українська греко-католицька церква. Ініціатором унії був львівський єпископ Гедеон Балабан. Згідно з умовами унії українська церква зберігала східний обряд, церковнослов'янську літургійну мову, право на заміщення митрополичої та єпископської кафедр, вживання старого (юліанського) календаря, нижче духовенство зберігало право одружуватись. Але греко-католицька церква підпорядковувалась папі римському та приймала догмат католицької церкви. Православне духовенство, яке визнало церковну унію урівнювалось в правах з католицьким, звільнялось від сплати податків та виконання інших повинностей.

Городельська унія (1413) – угода між польським королем Владиславом II Ягайлом та великим князем литовським Вітовтом, укладена у м. Городлі. Угода підтверджувала існування Литовського князівства як окремої незалежної держави, але визнавалась політична зверхність польського короля.

Передбачалось проведення ряду заходів, спрямованих на уніфікацію систем органів державного управління обох країн. Католицька шляхта обох держав зрівнювалась у правах.

Кревська унія (1385) – угода укладена між Польщею і Великим князівством Литовським у м. Крево (Литва). Шлюбна угода між великим литовським князем Ягайлом та польською королевою Ядвігою. Передбачала об'єднання Польщі та Литви в єдину державу під владою одного короля. Литва формально мала зберігати незалежність. Основна мета унії – об'єднати збройні сили двох держав для боротьби з Тевтонським *орденом*.

Литовські статuti 1529, 1566, 1588 – кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, які діяли на захоплених ним українських землях в XVI-першій половині XIX ст. Норми Литовських статутів закріплювали станові привілеї землевласників, визначали правові норми феодальної експлуатації селянства. Статuti посилили кріпосне право, в той же час частково обмежили свавілля магнатів. Остаточо скасовані у 1840 році.

Люблінська унія 1569 – угода про об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту. На чолі об'єднаної держави стояв монарх, який титулувався Королем польським і Великим князем литовським.

Ординація Війська Запорозького, що перебуває на службі у Речі Посполитій – постанова польського сейму (січень 1638 р.) після придушення повстання 1637–1638 рр. під проводом П.Павлюка і К.Скидана. Обмежувала права і привілеї запорозьких козаків, скорочувала козацький реєстр. Ординація скасовувала посаду гетьмана, відміняла виборність козацької старшини, ліквідувала козацьке судочинство. На чолі козацького війська мав стояти польський комісар. Козаки втратили право проводити самостійну зовнішню політику тощо.

«Статті для заспокоєння руського народу» – державно-політичний акт, виданий польським королем Владиславом IV Вазою (затверджений польським сеймом у січні 1633 р.), що узаконював існування православної церкви в Україні. Згідно з цим документом, православна церква здобула право мати власну ієпархію на чолі з митрополитом і 4 єпископами, мати церкви, монастирі, друкарні, школи, братства. Київським православним митрополитом було обрано П. Могилу. Компромісний характер статей не дав змоги остаточно врегулювати релігійне питання в Україні. Через деякий час під тиском польської шляхти деякі пункти цього акту були взагалі анульовані.

Судебник Казимира IV 1468 – законодавчий акт Великого князівства Литовського – перший кодекс норм кримінального права та судочинства

Литовської держави. Базувався на правових нормах “Руської правди”, попередніх великокнязівських привілеях, ухвалах, уставах та звичаєвому праві литовських, білоруських та українських земель. Закріпив за феодалами права імунітету, перетворив вільних селян в кріпаків. Діяв до прийняття першого Литовського статуту (1529).

«Устава на волоки» (1557) – правовий документ, затверджений польським королем, великим князем литовським Сігізмундом II Августом, про проведення аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського.

Гетьманщина

Андрусівське перемир'я (1667) – договір про перемир'я між Московською державою і Річчю Посполитою, укладений 30 січня 1667 року у селі Андрусово поблизу Смоленська. Перемир'я встановлювалось на 13,5 років. Згідно з умовами перемир'я, за Московською державою залишались Лівобережна Україна і Смоленськ. Правобережна Україна. Білорусь залишались у складі Речі Посполитої. Київ на два з половиною роки передавався Московській державі. Запорозька Січ мала перебувати в спільному володінні обох держав. Польща і Москва домовились про спільну боротьбу з татарською агресією проти України.

Батуринські статті (1663) – договір, укладений гетьманом Лівобережної України І. Брюховецьким і представниками московського уряду в Батурині. Суттєво обмежував автономію козацької України.

Бахчисарайський мирний договір (1681) – угода про перемир'я на 20 років між Туреччиною, Кримським ханством і Московською державою. Перерозподілив українські землі між сусідніми державами і значно посилив позиції Московського уряду в Гетьманщині. За Туреччиною залишалась південна Київщина, Брацлавщина, Поділля, за Московською державою – Лівобережна Україна та Київ з ближніми містечками. Територія між Дністром і Бугом мала залишатися нейтральною і не могла заселятися. Козаки отримали право на рибну ловлю, видобування солі та вільне плавання по Дніпру за його притоках аж до Чорного моря. Гагари віднині могли вільно кочувати і полювати в степу *по* обидві сторони Дніпра.

Бучацький мирний договір (1672) – договір між Річчю Посполитою і Османською імперією, укладений в м. Бугачі (Тернопільська обл.) у ході польсько-турецької війни 1672–1676 років. Українська козацька армія на чолі з гетьманом П. Дорошенком виступала на боці турків. Після оточення Львова українсько-турецькими військами Польща змушена була укласти мир. За умовами договору, Польща віддавала Туреччині Поділля. Брацлавщина і

південна Київщина переходили під владу П. Дорошенка. Польща повинна була сплатити Туреччині контрибуцію за зняття облоги Львова і щорічно платити 22 тис. злотих данини. Мирний договір не був ратифікований польським сеймом, і війна продовжувалась до 1676 року, до підписання Журавненського мирного договору. Але більша частина Правобережної України потрапила під владу нового, ще більш жорстокого «хазяїна» Туреччини.

«Вічний мир» (1686) – мирний то говір між Польщею і Московською державою, укладений на основі Андрусівського перемир'я 1667 року. Польща відмовлялась від претензії на Київ, за що отримала 146 тис. крб. компенсації. Північна Київщина та Брацлавщина мали слати нейтральною зоною між Польщею та Московською державою. Правобережна Україна (за винятком Поділля, яке до 1676 року перебувало під владою Туреччини) залишалась під владою Польщі, Лівобережжя - Москви. «Вічний мир» остаточно закріпив поділ українських земель між двома державами.

Гадяцький договір (1658) – угода, укладена між гетьманом України І. Виговським і польським урядом 16 вересня 1658 року в м. Гадячі. За умовами угоди Україна мала увійти до складу Речі Посполитої як незалежна держава під назвою Велике князівство Руське на рівних з Литвою та Польщею правах. Вища законодавча влада мала належати національним зборам депутатів. Виконавча влада належала гетьманові, якого обирали довічно і вибори якого затверджувались королем. Гетьман мав очолювати Збройні Сили України. Офіційною в Україні мала стати українська мова. Передбачалось карбування в Україні власної монети. Гарантувались права та привілеї козацтва. Православні українці мали отримати рінні права з католиками. Угода передбачала обмеження впливу уніатської (і греко-католицької) церкви на нові території. Передбачалось розширення мережі навчальних закладів в Україні, в тому числі і відкритім університету.

Глухівські статті (1669) – договір, підписаний гетьманом Лівобережної України Д. Многогрішним і московським урядом. Частково відновлював автономні права Гетьманщини, втрачені нею та Московськими статтями 1605 року.

Коломацькі статті (1687р.). – договір, укладений на р. Коломак між новим гетьманом України І. Мазепою та козацькою старшиною, з одного боку, і Московським урядом, з другого. Обмежував автономію України, порівняно з Глухівськими статтями статтями 1669 року.

Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська (Бендерська Конституція); 1710 р. – перша європейська конституція в сучасному розумінні, складена 5 (16).04.1710 року при обранні гетьманом України П. Орлика. В основі документа лежала угода між гетьманом, козацькою

старшиною і запорожцями. Авторами є П. Орлик, Г. Герци, А. Войнаровський, К. Гордієнко. Конституція складається з преамбули і 16 пунктів (параграфів). Основні положення Конституції:

- проголошення незалежності України від Речі Посполитої та Росії;
- перехід під протекцію шведського короля і відновлення союзу з Кримським ханством;
- визначення території Української держави (в рамках умов Зборівської угоди);
- надання Генеральній раді при гетьманові статусу законодавчої влади;
- визначення строків скликання Генеральної ради (тричі на рік).

За Конституцією посади полковників і сотників мали бути виборними, з наступним їх за затвердженням гетьманом. Передбачалось створення спеціальної комісії для проведення ревізії державних земель, якими користується старшина і повинностей населення. До обов'язків гетьмана входив захист козаків і всього населення від надмірних податків і повинностей, допомога сиротам, немічним та вдовам. Гетьман не мав права одноосібно розпоряджатися державною скарбницею. Він повинен був лише здійснювати загальний нагляд за діяльністю адміністративних органів, не допускати зловживань з боку старшини. Текст Конституції був складений латиською і українською мовами. Вона діяла на Правобережній Україні до 1714 року. Значно обмежуючи права гетьмана, Конституція заклала основи республіканського правління в Україні. На думку історика О. Оглобіна, вона була «другою поразкою гетьмана І. Мазепи після полтавської катастрофи, яка завдала великою удару по гетьманській владі».

Переяславські статті (1659) - міжнародний договір, укладений гетьманом України Ю. Хмельницьким з представниками московського уряду. Порівняно з Березневими статтями 1654 року умови нових статей значно обмежували суверенні права Гетьманщини та зміцнювали позиції московської влади із України. Так гетьман втрачав право вести самостійну зовнішню політику, призначати і звільняти полковників та генеральну старшину. Заборонялись вибори гетьмана без згоди царською уряду. В Україні значно збільшився контингент царських військ.

Решетилівські статті 1709 р. – законодавчий документ царського уряду, який врегулював відносини Московської держави і Гетьманщини. Відповідь царя на прохання гетьмана І. Скоропадського підтвердили основні державні права Гетьманщини (підпорядкування українського війська під час походів козацькому командуванню, повернення артилерії, яку відібрали під час захоплення Батурина, невтручання царських воєвод у внутрішні справи Гетьманщини тощо). „Решительный” указ царя від 11.08.1709 року дозволяв гетьманському уряду здійснювати судову та адміністративну владу, московським урядовцям забороняв втручатися в справи адміністративного управління Гетьманщини. Однак Решетилівські статті значно послалили

військово-адміністративну залежність України від московського уряду. При І.Скоропадському була запроваджена посада міністра-резидента (А.Ізмайлов), який повинен був спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду, значно зросла кількість російських гарнізонів в українських містах, встановлювався контроль за фінансами тощо.

«Рішетильні пункти» (22 серпня 1728 р.) – царська відповідь на прохання гетьмана Д.Апостола розширити права Гетьманщини. Значно обмежували права гетьмана та його адміністрації. Обрання нового гетьмана могло відбутися тільки за згодою царя. Генеральний суд повинен був стати колегіальним органом, який складався з трьох українців і трьох росіян, головним суддею в Україні відтепер був не гетьман, а сам російський імператор. Утворювалось нове фінансове управління, яке очолювали два підскарбія: росіянин та українець. Гетьман позбавлявся права вести власну закордонну політику.

Слободищенський трактат 1660 р. – договір, укладений гетьманом України Ю.Хмельницьким з Польщею у містечку Слободищі біля міста Чуднова. Україна розривала союз з Московією і відновлювала союз з Річчю Посполитою на основі Гадяцького договору 1658 р. Правда, тепер Польща не погоджувалась на утворення Великого князівства Руського і на його входження до складу Речі Посполитої на рівних з Литвою та Польщею правах. За умовою трактату Україна отримувала лише автономію з гетьманом на чолі, а українські війська повинні були брати участь у війні з Московською державою на боці Польщі. Підписання трактату поклало початок поділу Гетьманської держави на дві частини: Правобережну і Лівобережну.

Кючук-Кайнарджийський мирний договір 1774 р. – договір, укладений між Російською імперією та Туреччиною після закінчення російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Османська імперія визнавала незалежність Кримського ханства, право російським торговельним суднам безперешкодно плавати Чорним морем і вільно проходити через Чорноморські протоки. Російська імперія приєднувала українські землі у межиріччі Дніпра і Південного Бугу та частину морського узбережжя з фортецями Керч, Азов та ін. Російсько-турецький кордон на Кавказі встановлювався по р. Кубань. Молдавське князівство та Волощина звільнялись з-під турецького протекторату і переходили під протекторат Росії.

Жалувана грамота 1785 р. – царський документ, який надавав українській шляхті рівних прав з російським дворянством. Одночасно проголошувались шляхетські свободи, права самоврядування, корпоративні установи тощо.

Яський мирний договір 1791 р. – мирний договір, укладений між Російською імперією і Туреччиною 29.12.1791 р. у м. Ясси, після завершення

російсько-турецької війни 1787-1791 р. Договір підтвердив приєднання Криму та Кубані до російських володінь. Туреччина відмовилась від будь-яких претензій на Грузію і обіцяла не воювати проти неї. Росія отримувала територію між Бугом і Дністром і приєднала все Чорноморське узбережжя від Дністра до Криму. Яський мирний договір зміцнив становище Російської імперії на півдні України на всьому узбережжі Чорного моря. Мирний договір ліквідував останній бастион кочовиків в Європі, набіги татар і турків на українські землі припинились. Раніше пусті території почали швидко заселятися. Авторитет Росії на міжнародній арені значно зріс.

Україна у складі іноземних держав

Валуєвський циркуляр (1863) – розпорядження міністра внутрішніх справ Росії І. П. Валуєва про заборону видання навчальної та релігійної літератури українською мовою. Українською мовою могли друкуватися лише художні твори. Лейтмотивом циркуляру було ствердження, що "ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може", що українська мова – це діалект російської, який з'явився в результаті тривалого впливу Польщі.

Емський указ (1876) – розпорядження російського імператора Олександра II, яким заборонялося ввозити з-за кордону будь-які книжки українською мовою, видавати будь-які книжки українською мовою, робити переклади з інших мов українською. Заборонялись також сценічні вистави, тексти для нот і публічні читання українською мовою.

Маніфест та «Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності» (19 лютого 1861) – головні документи селянської реформи. Визначали основні проблеми, пов'язані із скасуванням кріпосного права: ліквідацію особистої залежності селян від поміщиків, їх особисте звільнення і створення органів селянського управління; наділення селян землею і визнання за ними повинностей; викуп селянських наділів.

Маніфест «Про удосконалення державного ладу» (17 жовтня 1905) – проголошення в Російській імперії громадянських свобод і скликання законодавчого органу влади.

Маніфест про скасування викупних платежів (3 листопада 1905) – в Російській імперії було скасовано викупні платежі за надільні селянські землі.

Указ «Про вільних хліборобів» (1803) – указ російського імператора Олександра I, який передбачав звільнення селян від кріпосної залежності з землею на підставі добровільної угоди з поміщиком. До середини XIX ст. по

всій Росії було звільнено близько 151 тис. душ чоловічої статі. Указ також відміняв практику передачі нових земель разом із селянами новим власникам.

Указ про право селян закріпляти надільну землю у власність (9 листопада 1906 р.) – селяни Російської імперії отримали право на вихід з общини і земельну власність.

На шляху до незалежності

Брестський мир – мирний договір між Українською Народною Республікою, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією – з другого, підписаний 27 січня 1918 року. Став першим мирним договором, укладеним у Першій світовій війні. Сторони відмовлялись від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювались військовополоненими і зобов'язувалися відновити взаємні економічні стосунки. Центральна Рада зобов'язувалась поставити до Німеччини та Австро-Угорщини 60 млн. пудів хліба, 2750 тис. пудів м'яса, іншу сільськогосподарську продукцію та промислову сировину. У свою чергу, німецько-австрійська сторона повинна була змусити Радянську Росію вивести свої війська з України, визнати законність уряду Центральної Ради та Українську Народну Республіку.

Варшавський договір – угода між УНР та Польщею, укладена в квітні 1920 року у Варшаві. За умовами договору польський уряд визнавав незалежність УНР та Директорію УНР на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою як верховну владу в державі. Складовою частиною договору була військова конвенція, яка передбачала початок спільних польсько-українських воєнних дій проти більшовицьких військ що контролювали більшу частину України. С.Петлюра згоджувався на анексію Польщею частини українських земель: Галичини, Західної Волині, частини Полісся, Лемківщини, Підляшшя, Посяння і Холмщини, а також брав на себе зобов'язання постачання польської армії продуктами й фуражем (у разі невиконання цього польська армія мала право на самостійні реквізиції). Договір викликав непорозуміння та розходження серед українських політичних сил.

«Грамота до всього українського народу» – маніфест гетьмана П. Скоропадського 29 квітня 1918 р., яким він проголосив себе гетьманом усієї України і оголосив про розпуск Центральної Ради, скасування законодавства УЦР і Тимчасового уряду. Згідно з цим документом, відновлювалась приватна власність, зокрема на землю, свобода торгівлі та підприємництва, передбачалось проведення аграрної реформи.

Ризький мирний договір – угода між Польщею та РСФРР і УСРР, укладена в березні 1921 р. після завершення польсько-радянської війни 1920 р. Сторони

припиняли воєнні дії, анулювали Варшавський договір 1920 року. Встановлювався новий кордон, за яким західноукраїнські землі та частина колишньої підросійської України (Західні Волинь і Поділля, Підляшшя, Посянна і Холмщина) відходили Польщі. Польща визнала радянську владу в Україні як єдину законну і зобов'язувалась не допомагати її супротивникам, а також надати українцям, росіянам та білорусам, що проживали в межах Польської держави, права, які забезпечували б вільний розвиток культури, мови, віросповідання.

Універсали Центральної Ради

I Універсал, виданий 10 (23) червня 1917 року, проголосив автономію України. Універсалом виголошувалось право українського народу створити власні органи влади, видавати свої закони. Вищим органом влади в Україні проголошувалась Центральна Рада. Говорилось про необхідність створення української державної скарбниці, головним джерелом державних прибутків мали стати податки з населення. Універсал містив заклик до населення створювати органи влади на місцях, які підлягали б Центральній Раді.

II Універсал – затверджений УЦР 3(16) липня 1917 року. Прийнятий в результаті переговорів Центральної Ради з делегацією Тимчасового уряду. УЦР зобов'язувалась не встановлювати самочинно автономію України до рішення цього питання Всеросійськими установчими зборами. Генеральний секретаріат мав стати вищим крайовим органом управління Тимчасового уряду в Україні. Центральна Рада мала доповнити свій склад представниками національних меншин. Центральна Рада повинна була підготувати текст закону про автономію України для затвердження його Всеросійськими Установчими зборами. Вона втрачала право законодавчої ініціативи в Україні і повинна була діяти в рамках законодавства Росії. У складі російської армії за погодженням з Генеральним штабом і військовим міністерством створювалися українізовані частини і з'єднання (в т.ч. – 1-й Український корпус генерала П.Скоропадського).

III Універсал – прийнятий після жовтневого більшовицького перевороту в Петрограді 7 (20) листопада 1917 року. Проголосив утворення Української Народної Республіки (автономної у складі неіснуючої Російської федерації), визначив територію УНР. Крім того УЦР вперше офіційно заявила про необхідність глибоких економічних та соціальних реформ; впровадження громадянських свобод. Серед реформ, які планувала здійснити Центральна Рада, були: ліквідація поміщицького землеволодіння, встановлення державного контролю над промисловістю і торгівлею; запровадження 8-годинний робочий день, а також УЦР обіцяла розпочати негайні переговори про виведення України з Першої світової війни. Як неважко помітити, вищевказані зобов'язання в основному збігалися із змістом перших декретів радянської влади, які вже діяли і активно пропагувалися більшовиками.

IV Універсал – прийнятий на засіданні Малої Ради 9 (22) січня 1918 року. Проголошував самостійність та незалежність УНР як вільної суверенної держави та її прагнення до мирного співіснування із сусідніми державами. Підтвердив повноваження УЦР до скликання Українських установчих зборів, демократичні свободи, проголошені в III Універсалі та ін. Надав делегації УЦР формально-юридичне підґрунтя для підписання Брестської угоди.

Декрет Загальноросійського Центрального Виконавчого комітету «Про заміну продовольчої та сировинної розкладки натуральним податком» – перший державний акт, що визначив початок нової економічної політики (неп). Був прийнятий 21 березня 1921 р. у відповідь на доповідь В.І.Леніна під час X з'їзду РКП(б) щодо необхідності відмови від політики „воєнного комунізму” і заміни її на неп. У Декреті детально викладені головні принципи нових форм оподаткування сільського населення.

Конституція СРСР 1936 р. – Головний закон Радянського Союзу, розроблений і прийнятий за ініціативою Й.Сталіна. Отримала неголосну назву «сталінська Конституція». Декларувала широкі демократичні права та свободи громадян, зокрема, національних меншин, які в умовах тоталітарного режиму так й не були втілені на практиці.

Пакт Молотова-Ріббентропа – двобічний договір про ненапад між СРСР і Німеччиною. Підписаний 23 серпня 1939 р. Містив 7 статей, в яких сторони забов'язувалися утримуватися від агресивних дій та насильства, розв'язувати всі конфліктні ситуації виключно мирним шляхом, проводити регулярні політичні консультації. Договір було підписано строком на 10 років. Крім того, до пакту додавався таємний протокол про розподіл сфер впливу між двома державами, згідно якого до СРСР відійшли Західна Україна, Північна Буковина, частина Бессарабії та Прибалтика. Зміст таємного протоколу був оприлюднений лише наприкінці 80- рр., за часів перебудови.

Радянсько-німецький договір про дружбу і кордон 28 вересня 1939 р. У 5-ти статтях цього документу йшлося про встановлення чіткого кордону між СРСР і фашистською Німеччиною – по лінії „на території колишньої Польської держави”, на заході від якої встановлювалося панування Німеччини, на сході – Радянського Союзу. Уряди обох країн оголосили подібне розмежування „міцним фундаментом для подальшого розвитку дружніх стосунків між своїми народами.

Акт проголошення Української держави – 30 червня 1941 року у Львові Організація Українських націоналістів (бандерівців) проголосила створення Української держави. Було сформовано Українське Державне правління – крайову владу на чолі з Ярославом Стецьком. Німецьке керівництво негативно

розцінило акцію українських націоналістів і піддало репресіям керівників і активістів ОУН(б).

Договір про дружбу і кордони – договір, підписаний між СРСР і Німеччиною 28 вересня 1939 року, за яким до складу СРСР відійшла більшість території Західної України (крім Холмщини, Підляшшя, Посяння, Лемківщини, що були зайняті Німеччиною). Кордони СРСР просунулися на захід на 250–350 км. Німеччина визнала західний кордон СРСР, а СРСР визнав східні кордони Німеччини.

Пакт про ненапад (1939) – договір між СРСР і Німеччиною, який був підписаний у Кремлі в ніч з 23 на 24 серпня 1939 року. Увійшов в історію під назвою «Пакт Молотова-Ріббентропа». Документ складався із семи статей і передбачав зобов'язання двох сторін утримуватися від агресивних дій стосовно один одного як самостійно, так і в складі державних коаліцій. Термін дії домовленості мав становити 10 років. Окремо був підписаний таємний протокол, у якому йшлося про територіальний устрій майбутньої Європи, зокрема, про розчленування Польщі. Згідно з умовами протоколу більша частина Західної України мала відійти до Радянського Союзу. До 1989 року в СРСР замовчувалось існування таємного протоколу.

План «Барбаросса» – військова директива Гітлера № 21 від 18 грудня 1940 року про розгортання військових дій проти СРСР для всіх видів збройних сил Німеччини. В основу плану було покладено стратегію "бліцкригу" – короткочасної війни.

Партійним та радянським організаціям прифронтових областей – директива ЦК ВКП(б) партійним та державним органам прифронтових районів від 29 червня 1941 року, яка передбачала систему заходів, спрямованих на організацію опору ворогу, на перетворення країни у "єдиний воєнний табір", де віднині все життя підпорядковувалось одній меті: врятувати країну від загибелі. Гаслом цього періоду війни стало: "Все для фронту, все для перемоги!"

«Про журнали «Звезда» і «Ленинград», «Про журнал «Вітчизна», «Про журнал сатири і гумору «Перець» – партійні постанови, що свідчили про посилення ідеологічного тиску на суспільство та творчу інтелігенцію.

«Про культ особи та його наслідки» – постанова XX з'їзду КПРС від 30 червня 1956 року, яка вказувала на негативні наслідки культу особи Й.Сталіна.

Конституція Української РСР – прийнята сесією Верховної Ради України в 1977 році.

Декларація про державний суверенітет України – політико-правовий документ, у якому проголошувався державний суверенітет України та її рівноправність у міжнародних відносинах. Прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року. Цим документом було закладено юридичні основи для розгортання державотворчого процесу та реалізації на практиці права українського народу на самовизначення. Декларація передбачала формування державної влади на основі її розподілу на виконавчу, законодавчу та судову, забезпечення захисту громадян перед державною владою, гарантування громадянам України прав і свобод, передбачених Конституцією й міжнародними нормами, забезпечення рівності перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової та національної приналежності тощо. Декларація заклала підвалини майбутньої правової держави.

Акт проголошення незалежності України – документ, затверджений Верховною Радою України 24 серпня 1991 року. В ньому, зокрема, говориться: Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 р., продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада...проголошує незалежність України та створення Української держави – України. Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України...”

Декларація прав національностей України – прийнята Верховною Радою України 1991 року, гарантує всім народам, національним групам, що проживають на території України, рівні економічні, політичні та культурні права. Декларація та Закон „Про національні меншини в Україні” гарантують права кожного народу на розвиток власної мови, культури, сповідання своєї релігії, створення національних навчальних та культурних закладів, засобів масової інформації.

«Про громадянство в Україні» – Закон, прийнятий Верховною Радою 8 жовтня 1991 року. Згідно з цим законом громадянство надавалось усім, хто проживав на території України, незалежно від соціального стану, статі, політичних та релігійних поглядів, хто на момент набуття чинності Закону не був громадянином інших держав і не заперечував проти отримання громадянства України.

«Про державний кордон України» – Закон, прийнятий Верховною Радою 4 листопада 1991 року, проголосив недоторканість кордонів, визначив порядок їхньої охорони та правила переходу.

«Про Збройні сили України» – Закон, прийнятий Верховною Радою 6 грудня 1991 року. Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права офіційно проголошувала створення власних Збройних Сил. У результаті реструктурування Збройних Сил України значно зменшилась чисельність військ і суттєво скоротилось озброєння.

Указ про Державний гімн України – Закон прийнятий Верховною Радою України 15 січня 1992 р., який затверджує музичну редакцію гімну, автором якої є М. Вербицький.

Конституційний договір – угода, підписана Президентом України Л. Д. Кучмою і Головою Верховної Ради України О. О. Морозом 8 червня 1995 р., що визначали основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України.

Конституція України – Основний Закон України, прийнятий Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Складається з преамбули і п'ятнадцяти розділів, у котрих визначені права, свободи та обов'язки людини і громадянина, окреслено повноваження Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів та Конституційного Суду України.

Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» - виданий у 1991 р. Мав на меті перетворення колективних сільськогосподарських підприємств на колективні господарства з приватною власністю на землю.

Україна на сучасному етапі

Меморандум про гарантії безпеки (Будапешт, 1994) – центральний документ дискусій про гарантії безпеки: Україна втратила ядерний «запобіжник» у 1990-х в обмін на політичні гарантії. Сам документ не є союзним договором з військово-правовими зобов'язаннями рівня НАТО; його виконання у 2014 та 2022 роках викликало сумніви й спричинило глибоку політико-правову дискусію про ефективність обмежених гарантій.

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/68/262 «Територіальна цілісність України» (27 березня 2014) – це важливий міжнароднополітичний акт консенсусної реакції після анексії Криму. Хоча резолюція не має примусового примусу, вона закріпила широке міжнародне невизнання анексії й створила легітимаційну платформу для подальших санкцій та політичної підтримки України.

Мінські домовленості (Пакет заходів/Minsk-II, 2014–2015) – серія домовленостей про припинення вогню та кроки політичного врегулювання на Донбасі: відведення важкого озброєння, амністія, обмін полоненими, конституційна реформа з елементами децентралізації. Мінські документи стали основою для дипломатичних зусиль 2014–2021 рр. Проте низка ключових пунктів (контроль кордонів, повне виведення іноземних військ, імплементація політичних змін) лишилися не виконаними або трактувалися по-різному. Мінськ-II фактично закріпив «заморожений» конфлікт і створив юридично-політичну рамку, але не зупинив подальшої ескалації, яка переросла у повномасштабне вторгнення 2022 року.

Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів і заборону пропаганди їх символіки» (2015) – «декомунізація» - заборона пропаганди комуністичних і нацистських символів, перейменування топонімів, демонтаж радянських пам'ятників, інструменти для примирення історичної пам'яті. Закон формалізував процеси очищення публічного простору від радянських наративів і символіки. Він має як внутрішній культурний ефект (перегляд історичної пам'яті), так і зовнішній – як інструмент відмежування української ідентичності від імперської спадщини. Ряд положень викликав дискусії щодо свободи слова і нюансів застосування, однак у контексті конфронтації з РФ декомунізація стала елементом контрідентифікаційної політики.

Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) - закріплює використання української як державної мови у державних інституціях, освіті та сфері обслуговування з метою укріплення національної ідентичності. Мовний закон став важливим інструментом культурної десовєтизації й дерусифікації. У контексті війни мова набуває статусу не лише культурного маркера, а й елементу національної безпеки. Закон породив політичні дебати, судові виклики та міжнародні обговорення (зокрема щодо прав національних меншин), але загалом посилив позиції української мови у публічному просторі.

Закон «Про освіту» (2017) – регламентує систему освіти, мови викладання, національні стандарти; частина змін мала на меті підвищення ролі української мови в навчальному процесі. Реформа освіти – ключовий інструмент формування громадянської та національної ідентичності у пострадянське десятиліття. Вона впливає на виховання поколінь, які формуватимуть культурну політику під час і після війни. Закон також викликав міжнародні дискусії щодо мовних прав етнічних меншин.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» / норми про воєнний стан – регламентує підстави, процедури та наслідки введення воєнного стану (обмеження прав, мобілізація, управління). Воєнний стан (запроваджений та/або застосований у різні періоди) став ключовим

інструментом держави для мобілізації ресурсів і захисту від зовнішньої агресії. Законодавство балансує між необхідністю швидких дій і гарантіями фундаментальних прав громадян; війна 2022 р. показала практичну значимість таких норм, а також висвітлила потребу у вдосконаленні процедуральних механізмів. (джерела: тексти законів у базі Верховної Ради)

Закон України «Про правовий режим тимчасово окупованих територій» (2018) / норми про реінтеграцію Донбасу – визначає юридичний статус територій, які тимчасово перебувають під контролем іноземної держави або її маріонеткових формувань; встановлює підходи до деокупації та реінтеграції. Нормативна база дозволяє Україні юридично формулювати процедури повернення територій, соціально-економічної та правової реінтеграції. Закон важливий для питань відновлення адміністративного управління, притягнення до відповідальності причетних до злочинів та компенсації постраждалим. (див. нац. реєстри нормативно-правових актів)

Національна стратегія безпеки і оборони – визначає загрози національній безпеці, основні завдання сектору безпеки, стратегічний вектор (зокрема курс на євроатлантичну інтеграцію). У світлі російської агресії стратегічні документи перетворюються із декларацій на практичні дорожні карти оборонної політики: модернізація ЗСУ, оборонний бюджет, координація з міжнародними партнерами.

Угоди про міжнародну допомогу та безпеку (2014–2025) – угоди про військову, технічну і гуманітарну допомогу, пакети санкцій проти РФ, оборонні домовленості з окремими країнами. Після 2014 р. і особливо після 2022 р. Україна інтенсивно уклала низку угод, які компенсували відсутність формального військового альянсу: постачання озброєння, тренінги, спільні програми відновлення. Ці документи мають стратегічне значення для забезпечення обороноздатності та міжнародної легітимності дій Києва.

Рішення Міжнародного кримінального суду / ініціативи щодо розслідування воєнних злочинів (2014–2024) – Україна та міжнародні організації документували злочини, скерували матеріали до МКС; у 2023–2024 рр. МКС і національні суди ініціювали окремі розслідування та переслідування підозрюваних. Міжнародне кримінальне правосуддя стало важливою складовою стратегії України – фіксація воєнних злочинів, притягнення до відповідальності та створення історичного запису порушень. Це також інструмент політичного тиску та формування міжнародної правової позиції проти РФ.

Резолюції та санкційні пакети ЄС і Ради Безпеки (ЄС, США, G7) проти РФ (2014–2025) – послідовні рішення про санкції щодо російських посадовців, фінансових інституцій і секторів економіки у відповідь на агресію. Санкційна

політика стала ключовою формою непрямого тиску на Росію й одночасно засобом підтримки України.

Документи щодо захисту культурної спадщини (ЮНЕСКО) – окремі ініціативи й документи, спрямовані на охорону історичних пам'яток, музеїв і культурних об'єктів у зоні бойових дій. Руйнування культурних пам'яток у ході бойових дій (у Маріуполі, Чернігові, Харкові, Херсоні та ін.) спричинило міжнародну стурбованість. Юридичні механізми, як-от конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, використовуються для документації злочинів та підготовки відновлення.

Національні акти щодо волонтерства і гуманітарної допомоги (2014–2025) – закони/підзаконні акти і тимчасові положення. Регулюють порядок надання гуманітарної допомоги, волонтерської діяльності, взаємодію з міжнародними фондами та НГО. Громадянське суспільство і волонтерські мережі стали системоутворюючими для України в період війни, тож законодавство намагалося адаптуватися для швидкої і законної координації зусиль та захисту прав волонтерів і одержувачів допомоги.

Акти про соціальну підтримку постраждалих (реабілітація біженців, компенсації) – національні програми та закони. Після масових переміщень населення й руйнувань економіка та соціальна політика країни змушені були швидко реагувати – законодавчі рішення про житло, субсидії та реінтеграцію стали критичними для стабілізації суспільства.

Національні плани відновлення та реконструкції (post-conflict recovery plans, 2022–2025) – стратегічні програми та законодавчі рамки. Документи, що визначають підходи до відбудови критичної інфраструктури, житла, економіки та культурних об'єктів. Плани відновлення інтегрують принципи «будувати краще», дотримання екологічних та інклюзивних стандартів, а також використовуються як аргумент на переговорах про фінансування від союзників і міжнародних фінансових інституцій.

Документи про інформаційну безпеку та протидію дезінформації (нац. стратегії 2014–2024) – стратегії і нормативи щодо виявлення, блокування та протидії інформаційним операціям і кібератакам; регулювання соцмереж у періоди війни. Інформаційна війна стала одним із головних фронтів протистояння: законодавчі ініціативи поєднують захист свободи слова з необхідністю запобігання дезінформації та ворожим технологічним операціям.

Акти про міжнародно-правове визнання агресії й звернення до міжнародних судів (2014–2025) – дипломатичні ноти, позови в міжнародні суди. Україна ініціювала низку процесів у міжнародних судах, скеровуючи претензії щодо порушення суверенітету, прав людини і т. п.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Буковина – історична назва етнічних українських земель, розташованих між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії Пруту і Серету. Нині входить до складу України (Північна Буковина – Чернівецька область) та Румунії (Південна Буковина – область Сучава та Ботошани Румунії).

Візантія – держава IV – XV ст., яка утворилася при розпаді Римської імперії на теренах її східної частини. В її склад ввійшли півострів Мала Азія та південно-східне узбережжя Середземного моря. Столиця – Константинополь (Царгород). Культура Візантії справила значний вплив на духовно-культурний розвиток Київської Русі, особливо після прийняття останньою християнства саме греко-візантійського, східного зразка. З X ст. установлюються широкі торгівельно-економічні, воєнно-політичні, культурні та релігійні зв'язки з Руссю. Візантія перестала існувати в 1453 р. після захоплення Константинополя турками-османами.

Галичина – історична назва українських етнічних земель, розташованих на північ від Карпатських гір, в басейні річок Дністер (верхня та середня течії). Західний Буг (верхня течія), Сян (верхня течія). Охоплює територію Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської (за винятком північної частини), а також Перемишльське, Жешівське, Замойське, Холмське воєводства Польщі.

Галицько-Буковинське генерал-губернаторство – тимчасова адміністративно-територіальна одиниця, створена царським урядом Російської імперії наприкінці 1914р. на відвоєнованих російськими військами землях Галичини, Буковини і Посяння з центром у місті Чернівці. Проіснувало до 1917р. Одним з основних завдань російської окупаційної адміністрації стало нищення українства в усіх його проявах – політичному, релігійному і культурному. За постановою російського генерал-губернатора відбувалися масові депортації української інтелігенції в глиб Росії.

Закарпаття – історична назва українських етнічних земель, розташованих на південних схилах Карпатських гір та в басейні р. Тиси. Нині – територія Закарпатської області.

Київська Русь – ранньо-феодална східнослов'янська держава IX-XII ст. з центром у Києві, культура якої має світове значення. З середини XII ст. в результаті феодальної роздробленості розпадається на декілька самостійних князівств.

Крим – середньовічна тюркська назва, походить від «Кирим» – рів, фортеця –

назви першої кримськотатарської столиці XIII ст. у колишньому Солхаті (сучасний Старий Крим); стародавня грецька назва Криму – Таврика чи Таврида – походить від імені місцевого варварського народу таврів; іноді греки користувалися назвою (Великий) Херсонес, тобто попросту «Півострів».

Лівобережна Україна (Лівобережжя) – історико-географічна назва українських земель, що охоплюють територію сучасних Чернігівської, Полтавської, західних районів Сумської, східної частини Київської, Черкаської областей.

Лемківщина - українська етнічна територія, на якій здавна проживала етнографічна група українців - лемки. Розташована в українських Карпатах (по обох схилах Сх. Beskidів) між ріками Сяном і Попрадом у межах сучасної Польщі, та на північний захід від ріки Уж у Закарпатті до ріки Попрад у Словаччині.

Надсяння (рідше: Посяння) – українська етнічна територія у верхів'ї річки Сян, на заході Львівської області та в районі польських міст Перемишля і Бірча.

Підляшшя – область, що займає територію між Холмщиною на півдні, рікою Нарвою на півночі, Мазовією (Польща) на заході та Волинною і Поліссям на сході. Згідно з поділом I Речі Посполитої ділилась на три повіти і входила до Руських воєводств Малопольської провінції. Разом з Холмщиною, Посянням та Лемківщиною входить сьогодні до складу Польщі.

Поділля (Подільська земля) – історико-географічна область України, що займає басейн межиріччя Південного Бугу і ліву притоку Дністра, охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та невеличкої частини Івано-Франківської, Львівської областей.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – історико-географічна область у північно-східній частині України, що охоплює територію Харківської, Сумської, північ Донецької та Луганської областей, а також південно-східну частину Воронежської, південь Курської, більшість Белгородської областей Росії.

ІСТОРИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ

Київська Русь. Галицько-Волинська держава

Автохтон – місцевий, корінний.

Автокефалія – незалежність, самоврядування православних церков.

Археологія – наука, яка вивчає історію суспільства за матеріальними залишками життя та діяльності людей - речовими (археологічними) пам'ятками культури. Досліджує окремі предмети давнини (знаряддя праці, зброю, посуд, прикраси, тощо) і цілі комплекси (поселення, скарби, могильники), які знаходять під час розкопок і які дають можливість відновити соціально-економічну історію епохи, особливо якщо вона мало або зовсім не висвітлена в письмових джерелах.

Баскак – намісник хана Золотої Орди у підвласних країнах у другій половині XIII – на початку XIV ст. На українських землях баскаки з'явилися після падіння Києва. Проводили облік населення і збирали данину в українських землях. На початку XIV ст. хани перестали посилати баскаків в Україну і зобов'язали самих князів збирати данину та відвозити її в Золоту Орду.

Билини - руські народні епічні пісні.

Бояри – представники родоплемінної знаті та верхівка дружинників, які займали друге, після князів, панівне становище в управлінні державою.

Варяги – давньоруська і візантійська назва жителів Скандинавії. У Західній Європі відомі під назвою нормани.

Велес (Волос) – язичницький бог, покровитель достатку, скотарства і торгівлі в Київській Русі.

Віче – народні збори в Давній Русі. Беруть початок з племінних зборів у слов'ян. Вперше згадується в літописах у Новгороді (1016), Києві (1068), Володимирі-Волинському (1097). Вирішувало питання війни та миру, закликало та виганяло князів, приймало закони, укладало угоди з іншими землями. Використовувалось феодальною верхівкою для обмеження князівської влади. У другій половині XI – XII ст. внаслідок послаблення князівської влади і розпаду Київської Русі як єдиної держави роль віче у громадському житті набула особливого значення. Із втратою українськими землями незалежності віче, як орган державної влади, занепадає.

Волхви – у Київській Русі дохристиянського періоду служителі язичницького релігійного культу. Вважалося, що волхви мали вплив на сили природи, уміли пророкувати майбутнє і лікувати людей. Чинили опір впровадженню християнства в Київській державі. Переслідувались державною владою.

Вільний общинник – вільний селянин, який сплачував державі данину, засобом збирання якої було полюддя.

Вотчинне землеволодіння – спадкове землеволодіння. Правовий статус «отчини» як родової власності, спадкового володіння певної князівської лінії було закріплено постановою Любецького з'їзду князів.

Волюсть – територія, підпорядкована єдиній владі князя, монастиря тощо (у Київській Русі); адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту (в Росії до 1917 р., в СРСР до 1929 р.).

Волиняни – східнослов'янське плем'я (союз племен), що жило на території Волині у басейні Західного Бугу, де до VII ст. мешкали дуліби. У VII–VIII ст. волиняни створили ранньодержавне об'єднання на чолі з царем Маджаком.

Вотчина – одна з форм феодальної власності часів Київської держави, яку власник мав право передати у спадщину, продати, обміняти, поділити тощо. Термін походить від слова "отчина" – батькова власність.

Гридь – назва князівських дружинників у Київській державі. Гридями звичайно називали молодших воїнів, на відміну від старших (бояр). Несли військову службу і брали участь в управлінні князівським господарством.

Дажбог – у східних слов'ян бог Сонця, світла і вогню, син Сварога (Сваропсич). Згодом став богом жнив, добра і достатку. Населення Київської Русі вважало себе "онуками Дажбога".

Данина – у стародавні часи назва натурального або грошового податку, що сплачувався підкореними племенами на користь переможця.

Десятина – у Київській державі відрахування на користь церкви з доходів усіх князівських володінь та прибутків усіх землевласників. Уперше десятину встановив Київський князь Володимир Святославич після хрещення Русі для будівництва і утримання Десятинної церкви. (У період монголо-татарського іга десятиною називалась данина, яку татари стягували з місцевого населення Київської Русі.)

Дружина – збройні загони в Київській державі, які були постійною військовою силою князя. Брала участь в управлінні князівством і особистим

господарством князя. Очолювалась князем. Складалась із двох частин – старшої дружини – бояр і молодшої дружини – ядра княжого війська.

Древляни - союз східно-слов'янських племен у 6-10 ст. на північ від р. Прип'ять, між р. Случ і р. Тетерів. З кінця IX ст. данники Київської Русі. Після Древлянського повстання цілком підлеглі Києву.

Дреговичі - союз східно-слов'янських племен по р. Прип'ять і її лівих приток. З X ст. у Київській Русі.

Етногенез – походження народів. Етногенез включає як початкові етапи виникнення будь-якого народу, так і подальше формування його етнографічних, лінгвістичних та антропологічних відмінностей.

Задушний чоловік – назва раба в Київській державі в X–XII ст., якого власник відпускав на волю перед смертю (вважалось – для спасіння душі).

Закупи – категорія напіввільних селян у Київській Русі в XI–XII ст. Закупами називали людей, які брали у землевласників позику – "купу" і за це повинні були виконувати феодалні повинності.

Золота Орда – татарська держава, яка існувала в XIII–XV ст. на території Азії та Східної Європи. Виникла внаслідок завойовницьких походів хана Батия.

Золоті ворота – головна брама Києва за часів Київської держави. Збудовані в роки правління князя Ярослава Мудрого у 1037 році на честь розгрому печенізької орди.

Ізгої – в Київській Русі XI–XII ст. особи, які за різних обставин вийшли зі свого звичайного соціального середовища (селяни, які вийшли з общини, холопи, що викупились, але не мали засобів для життя, купці, що заборгували, тощо).

Калка (Кальгин) – притока р. Кальміус на території сучасної Донецької обл. у 1223 р. на Калці відбулась перша битва руських і половецьких військ із монголо-татарськими ордами Чингізхана.

Кирило і Мефодій – слов'янські просвітителі і проповідники християнства, творці слов'янської азбуки (кирилиці).

Кіммерійці – найдавніші з відомих за своєю назвою племен, що жили в Північному Причорномор'ї у VIII–VII ст. до н. е. Пізніше були витіснені скіфами, захопили значну частину Малої Азії, де асимілювалися з місцевим населенням. Значна частина елементів кіммерійської культури була успадкована скіфами.

Князь – вождь племені, з розвитком феодалних відносин – керівник держави або державного утворення. На Русі старший з князів називався Великим князем, інші – удільними. До XVIII ст. князівський титул був виключно спадковим, а з XVIII ст. дарувався царем дворянам за особливі заслуги як почесний дворянський титул.

Куявія (Куябія, Куяба) – державне утворення у східно-слов'янських племен VIII-IX ст. поряд з Артавією і Славією. Існувало у Придніпров'ї навколо Києва. Сучасні науковці визнають Куявію як одну з назв полянського племінного союзу (полян).

Кривичі - союз східно-слов'янських племен у VI –X ст. у верхів'ях Західної Двіни, Дніпра, Волги. Займалися землеробством, скотарством, ремеслом. Головні міста: Смоленськ, Полоцьк, Ізборськ. З IX ст. – у Київській Русі, увійшли до складу давньоруської народності. У XI -XII ст. територія кривичів – у Смоленському і Полоцькому князівствах, північно-західна частина – у Новгородських володіннях.

Книжкова мініатюра – художнє оздоблення рукописів, зроблений від руки малюнок, багатобарвна ілюстрація або заставка, кінцівка. Видатні зразки книжкової мініатюри - Остромирове євангеліє (1056 – 1057рр.), Ізборник Святослава (1073р.)

Літописи – історичні твори в Київській Русі, в яких розповіді велись за роками. Розповіді про події кожного року починалися словами "в літо", тобто, у рік, звідки і походить назва "літопис".

Монархія – форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи – глави держави – спадкоємного монарха.

Мозаїка – зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на цементі або мастиці, різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців і т. ін.

Натуральне господарство – тип господарства, в якому продукти праці виробляються для задоволення потреб самих виробників, а не для продажу. З появою та поглибленням суспільного поділу праці було витіснене товарним виробництвом.

Ногата – грошова одиниця, що знаходилась в обігу на землях Київської держави в домонгольський період. Дорівнювала 1/20 гривні.

Отроки – категорія князівських та боярських слуг X–XI ст. в Київській Русі (молоді дружинники). Становили особисту охорону князя або боярина, брали

участь у походах і збиранні данини, відали княжим господарством і виконували різні доручення.

Перун – головний бог у східних слов'ян у дохристиянський період, бог грому і блискавки, йому також поклонялись як покровителю природи і землеробства.

Печеніги – об'єднання тюркських та інших племен у заволзьких степах у VIII–IX ст., а з IX ст. – і в південно-руських степах. Кочівники-скотарі здійснювали набіги на землі Київської Русі. У 1036 році були розгромлені великим київським князем Ярославом Мудрим. Частина печенігів продовжувала кочувати в причорноморських степах і пізніше увійшла до племінного союзу половців, а частина перекочувала до Угорщини.

Повіз – державна повинність у Київській державі (перевезення сільськогосподарської продукції за наказом князя або боярина на княжий двір, ринок або в похід). Повозом називали також обов'язки селянина постачати підводи для державних потреб.

Половці (кипчаки, кумани) – тюркомовні племена, які в XI–XII ст. панували в південно-руських степах. Основне заняття - кочове скотарство та ремесла. Здійснювали набіги на Русь. Розгромлені та підкорені монголо-татарами в XIII ст.

Полюддя – щорічний об'їзд у Київській Русі князя з дружиною власних володінь та підлеглих племен з метою збирання данини. Полюддям також називають саму данину невизначеного розміру.

Посадник – намісник князя в землях, що входили до складу Київської держави в X–XII ст. Управляв певною територією і був зобов'язаний збирати та доставляти князю данину.

«Повість минулих літ» – давньоруський літопис, визначне писемне джерело історії України. Складений ченцем Нестором у 1113р.

Поляни - східнослов'янське племінне об'єднання VI–X ст. по берегах Дніпра і пониззі його приток від витoku Прип'яті до Росі. Полянам належить головна роль у створенні ранньодержавного об'єднання слов'ян Середнього Подніпров'я – «Руської землі» (перша половина IX ст.), ядра Давньоруської держави.

Погост – адміністративно-територіальна одиниця в Київській Русі з середини X ст.; місце, куди з'їжджалися купці для торгів.

Племінний союз - об'єднання кількох племен. Східнослов'янські племінні союзи об'єднувалися переважним чином на основі господарських.

Рюрик, Синеус, Трувор – три норманські князі, які, як свідчить автор "Повісті минулих літ", були запрошені в 862 р. княжити на землях ільменських слов'ян, кривичів, чуді і весі. За легендою, Рюрик є засновником Новгороду і родоначальником династії київських князів.

Рюриковичі – правляча династія в Київській Русі, яка в 882 р. прийшла на зміну династії Київичів (після вбивства Олегом Аскольда). Дістала назву і веде початок від норманського князя Рюрика.

Рядовичі – категорія залежних людей у Київській державі. Входили до складу челяді. За соціальним і юридичним становищем були близькі до закупів.

Радимичі - союз східнослов'янських племен межиріччя верхнього Дніпра і Десни. Близько 885р. - у Давньоруській державі. У XII ст. велика частина території в Чернігівській, північна частина – у Смоленській землях.

Роздробленість – доба роздробленості, історичний період в історії Київської Русі (середина XII – XIII ст.). Характеризується зміною державного устрою Київської Русі та форми її правління. Від централізованої монархії управління державою перейшло до колективного суверенітету (об'єднання найважливіших князів), узаконеного Любецьким з'їздом. Устрій Київської Русі часів роздробленості можна порівняти з сучасними федераціями – державами, що складаються з кількох державних утворень, за якими зберігається певна самостійність.

Руська правда - збірка норм давньоруського права.

Сварог (Саварог) – головний бог у східнослов'янській міфології. Бог неба і небесного вогню.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення, рух за виділення частини держави і утворення нової держави.

«Слово о полку Ігоревім» – видатна пам'ятка літератури Русі, присвячена невдалому походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців 1185 р. Автор невідомий.

Скіфи – кочові іраномовні племена, які жили в VII-III ст. до н. е. в степах Північного Причорномор'я. Залишили глибокий слід у давній історії України, деякі їхні традиції були успадковані пізнішими народами.

Славія – ранньосередньовічне державне утворення у східних слов'ян, яке поряд з Куявією та Артавією існувало напередодні утворення Київської Русі.

Сіверяни – східнослов'янське плем'я (союз племен), що займало область дніпровського Лівобережжя. Наприкінці VI–VII ст. разом з полянами та іншими племенами утворили ранньодержавне об'єднання на Східній Наддніпрянщині. У VIII ст. разом із в'ятичами та радимичами опинилися під владою хозарів. Внаслідок війни князя Олега з хозарами у 884 р. частина земель сіверян увійшла до складу Київської Русі. Останній раз згадуються у літописі під 1024 р.

«Слово про закон і благодать» – твір, написаний київським митрополитом Іларіоном, присвячений Володимирі Великому, в якому обґрунтовується ідея рівноправності Русі в сім'ї народів й уперше Київ характеризується як столиця.

Смерд – селянин (у Давній Русі), який належав до селянської общини й отримував від князя землю, сплачуючи йому данину.

Тризуб – геральдичний знак київських князів династії Рюриковичів. З 1992 року – Малий Державний герб України.

Тиверці – східнослов'янське плем'я (союз племен), що займало територію між Дністром і Дунаєм. Починаючи з X ст., входять до складу Київської Русі. З середини X ст. їх землі постійно зазнають нападів печенігів та половців, внаслідок чого тиверці поступово змішуються з іншими слов'янськими племенами. В XII–XIII ст. входили до складу Галицького князівства. Пізніше нащадки розчинилися в населенні Молдови.

Тисяцький – начальник гарнізону, так званої тисячі, що поділялася на сотні.

Тіун – найближчий помічник посадника або волостеля.

Угри – давньоруська (українська) назва населення Угорщини.

Уділ – складова частина великих князівств на Русі XII–XVI ст. Управлялась членом великокнязівської землі.

Удільні князівства – княжі володіння, що утворилися внаслідок розпаду Київської держави і перетворились на окремі державні утворення.

Улус – об'єднання кочових племен, підвладна ханові територія.

Уличі – союз східно-слов'янських племен у Нижньому Подніпров'ї, Побужжі і на узбережжі Чорного моря. У середині X ст. – у складі Давньоруської держави.

Феодал – в епоху Середньовіччя – землевласник, який експлуатував залежних від нього селян.

Фреска – картина, написана фарбами по свіжій вологій штукатурці.

Хозари – кочовий тюркомовний народ, який кочував у Прикаспійських степах. У середині VII ст. створили власну державу – Хозарський каганат. У X ст. каганат був розгромлений дружиною Великого київського князя Святослава.

Холопи – в Київській Русі категорія залежного населення, яке за своїм правовим становищем було близьким до рабів.

Християнство – одна з трьох світових релігій (поряд з буддизмом та ісламом). Має три основні напрями: католицизм, православ'я та протестантизм, а також багато сект. Спільним для всіх напрямів християнства є віра в Ісуса Христа як боголюдину, рятівника світу. Християнство виникло в I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії.

Хурал – з'їзд монголо-татарської знаті.

Челядь – назва залежного населення в Київській Русі. До IX ст. вживалась для означення рабів у стані патріархального рабства.

«Шлях із варягів у греки» – назва основного водного торговельного шляху Київської Русі, що зв'язував північні райони країни з південними руськими землями і Скандинавські країни з Візантією.

Язичництво – політеїзм, віра в багатьох богів. Боги язичництва уособлювали сили природи, поряд з ними вшановувались духи, демони тощо

Ярило – один з язичьких богів у східних слов'ян, бог Сонця, весни, родючості та кохання.

Ярлик – грамоти ханів Золотої Орди, що надавали право на управління окремими князівствами або областями, підкореними Ордою. Наданням ярлика хани затверджували руських князів у їхніх удільних князівствах.

Ятвяги – племена, етнічно близькі до литовців, що жили між середньою течією Німана і верхів'ям Нарева. Відзначались войовничістю. Проти ятвягів ходили походами київські князі. У 1240–1250-х роках ятвяги були підкорені Галицько-Волинським князівством. У 1283 р. були захоплені Тевтонським орденом. У XIII ст. частина земель ятвягів увійшла до складу Великого Литовського князівства.

Литовсько-руська держава. Козацька доба.

Братства – релігійні та культурно-просвітницькі організації українських міщан, які утворились при церковних парафіях в Україні в XV-XVI ст. Опікувалися церквою, дбали про її підтримку, допомагали бідним, організовували шпиталі, школи, друкарні. З часом набули великого громадсько-політичного і національно-культурного значення.

Братські школи – навчальні заклади в Україні, які були засновані і утримувались братствами. Заклади освіти і одночасно центри боротьби проти колонізаторської політики польського уряду. Надавали освіту дітям різних суспільних станів.

Булава – один з клейнодів у реєстровому козацькому війську на Запорозькій Січі та в Гетьманщині. Головна ознака влади гетьмана та кошового отамана. Вперше була надана козакам разом з іншими клейнодами польським королем Стефаном Баторієм 1576 р., і відтоді стала постійним атрибутом влади в Україні. Мала форму кулі на палиці, виготовлялась найчастіше зі срібла, інколи була позолочена та оздоблена коштовним камінням.

Бунчук – козацька військова регалія у вигляді палиці з кулею, над якою прикріплювалися китиці або волосся з хвоста коня чи тура. Був ознакою влади гетьмана (на Запоріжжі – кошового отамана) і надавався всьому Війську Запорозькому. Носив і відповідав за його збереження бунчуковий товариш (бунчужний).

Бурса – гуртожиток для бідних учнів братських шкіл і студентів середньовічних університетів.

Великий Луг – історична назва дніпровських плавнів, які знаходились на лівому березі Дніпра, нижче від о. Хортиці. У XVI–XVIII ст. напроти Великого Лугу знаходилась Запорозька Січ. На території Великого Лугу жили і господарювали запорозькі козаки. Загальна площа його становила понад 400 тис. кв. кілометрів. Він був для українського народу символом безпеки і волі. У 1956 році цю територію затопили водами Каховського моря.

Військо Запорозьке низове – офіційна назва Запорозької Січі та її війська.

Військо Запорозьке низове, реєстрове – офіційна назва реєстрового козацтва, яке перебувало на службі у польського короля.

Військо Запорозьке – офіційна назва української національної держави – Гетьманщини та її збройних сил.

Воєводство – адміністративно-територіальна одиниця в Литві та Польщі у XV–XVIII ст.

Військовий суддя – друга посадова особа на Запоріжжі. Він здійснював суд над козаками, призначав начальника артилерії, інколи заміщав кошового отамана.

Військовий писар - особа, що керувала канцелярією, проводив листування від імені усього запорізького війська.

Військовий осавул – особа, яка наглядав за дотриманням козаками порядку на Січі, стежив за поповненням продовольчих запасів війська, організовував виконання судових рішень, провадив дізнання за скоєними злочинами як на Січі, так і на територіях паланок.

Військовий пушкар - відав козацькою артилерією, був комендантом військової в'язниці.

Військовий тлумач - виконував обов'язки перекладача.

Гіреї – династія кримських ханів (XV–XVIII ст.).

Городові (міські, волосні) козаки - частина українського козацтва, яка проживала не на Січі, а в містах, або на волостях - землях, які перебували під владою місцевої адміністрації Великого князівства Литовського, а пізніше - Речі Посполитої.

Дике поле – історична назва українських і південноросійських степів між Доном, верхньою Окою та лівими притоками Дніпра та Десни. Стихійно освоювалось у XVI-XVII ст. селянами-втікачами та заселялась “служивим” людом в умовах боротьби проти турецько-татарської агресії та польсько-шляхетської експансії.

Зимівник – назва хутора у запорозьких козаків, що являв собою велике господарство, в якому козаки займались скотарством, землеробством, бджільництвом тощо. Головним завданням власників зимівників було забезпечення січових козаків продуктами.

Єзуїти – члени найбільш впливового католицького чернечого ордену. Поширювали ідеї християнства, намагались поширити вплив католицизму і влади Папи Римського. Створювали єзуїтські школи та колегіуми, які відзначались високим рівнем викладання і діяли в багатьох містах України.

Києво-Могилянська колегія (з 1701 р.– академія) – один з перших загальноосвітніх вищих навчальних закладів в Східній Європі. Утворилась у 1632 р. внаслідок об'єднання Київської братської та Лаврської шкіл. Назву отримала на честь її покровителя – митрополита П.Могили.

Кіш – назва Запорозької Січі з її державно-політичним устроєм, а також запорозького військового товариства.

Кіш Запорозької Січі – центральний орган управління на Запорозькій Січі, який відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами.

Клейноди – військові знаки, регалії або атрибути українського козацтва.

Кобзарі – українські народні співці, які виконували історичні думи під акомпанемент кобзи. Брали активну участь у козацьких походах, підносили бойовий дух війська.

Козацьке право – сукупність звичаєвих норм, переважна більшість яких виникла на Запорозькій Січі. Визначали суспільні відносини, що склалися в козацькому суспільстві: порядок землекористування, укладення угод, види злочинів і покарань за них; чітко регламентували права і обов'язки старшини.

Корогва – бойовий прапор у військових підрозділах українського козацтва XVI-XVIII ст. Як правило, вони були різнокольоровими з зображенням святих, хрестів, зброї тощо.

Кошова канцелярія – адміністративна установа на Запорозькій Січі. Очолював канцелярію – військовий писар.

Кошовий отаман – виборна службова особа в Запорозькій Січі, яка зосереджувала в своїх руках найвищу військову, адміністративну та судову владу.

Кримське ханство – кримсько-татарська держава, яка існувала на території Кримського півострова, пониззя Дніпра, Приазов'я та Прикубання у 1449–1783 роках.

Курінний отаман – обраний керівник військових підрозділу (куреня).

Курінь - військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що складалася з кількох сот козаків.

Ляхи – староукраїнська назва поляків, походить від розповсюдженого серед них ім'я Лех.

Литовські статuti – кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на захоплених ним українських землях в XVI – першій половині XIX ст.

Люблінська унія 1569 р. – договір про об'єднання Великого Литовського

князівства з Польщею в одну державу – Річ Посполиту. В результаті унії до Польщі відійшло ряд українських земель, посилювались процеси полонізації та покатоличення українців, що призвело до загострення національно-визвольних змагань українського народу.

Магдебурзьке право – середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялись від управління та суду феодалів і створювали органи місцевого самоврядування. Юридично закріплювало права і свободи різних станів міського населення.

Магістрат – орган міського самоврядування в українських містах, який користувався Магдебурзьким правом.

Надвірні козаки – військові формування (приватні війська), що утримувались польськими магнатами у XVI–XVIII ст. в Україні. Звільнялись від виконання повинностей, одержували грошову платню та земельні наділи. Використовували для охорони панських маєтків, міст, придушення виступів селян-кріпаків та мешканців міст, які належали магнатам.

Ногайська Орда – державне утворення, що виникло наприкінці XIV ст. внаслідок розпаду Золотої Орди. Частина Орди, так звана Мала Орда кочувала в південно-українських степах. Як васал кримського хана брала участь у грабінницьких нападах на українські землі.

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця у Запорозькій Січі. Очолював полковник, який зосереджував у своїх руках всю адміністративну, військову, судову та фінансову владу. Адміністрація паланки – писар, отамани слобод та ін

Пернач – вид булави, головний символ полковницької влади в Україні.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських, польських, литовських землях з другої половини XIV ст.

Реєстрові козаки – частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу і внесених в особливий список-реєстр (звідси і назва). Перший реєстр у 1572 р. (300 козаків).

Січова Рада – загальна військова рада на Запорозькій Січі. Була вищим органом влади і вирішувала всі важливі питання військово-політичного, дипломатичного, адміністративного, судового і господарського життя Січі.

Синьоводська битва – битва у 1362 р. між об'єднаними литовсько-українськими військами під проводом Ольгерда та військом Золотої Орди на берегах річки Сині Води (на території сучасної Кіровоградської області), яка закінчилась перемогою Ольгерда. Поразка ординського війська підірвала

могутність Золотої Орди і поклала початок звільненню східнослов'янських народів від монголо-татарського іга. Перемога дала можливість Ольгерду розширити свої володіння за рахунок Поділля і Придніпров'я.

Сейм – станово-представницький орган за доби феодалізму в Чехії, Польсько-литовській державі; верховний орган державної влади і законодавчий орган Польщі.

Тевтонський орден – німецький, католицький духовно-лицарський орден, який утворився наприкінці XII ст. в Палестині під час хрестових походів. У XIII ст. на захоплених у прусів, литовців, поляків землях Прибалтики орден заснував феодальну державу. У 1410 р. орден був розгромлений під час Грюнвальдської битви. Експансія Тевтонського ордену була припинена. У 1525 році володіння ордену в Прибалтиці перетворились в герцогство Прусія.

Табір – характерна особливість козацької тактики ведення бою в умовах степу.

Томаківська Січ – одно з перших укріплень запорозьких козаків на дніпровському о. Томаківка (поблизу сучасного м. Марганця, нині затоплений водами Каховського водосховища). Існувала з середини XVI ст. до 1593 р.

Універсали – державні документи XV–XVIII ст. Мали характер маніфесту, наділеного вищою юридичною силою щодо інших правових документів. Видавалися королями Польщі, гетьманами України, іноді полковниками та представниками генеральної старшини.

Унія – об'єднання, союз держав: персональна – під владою одного монарха (наприклад, Кревська); реальна – на основі угоди між державами, або одностороннього акту більш сильної держави; релігійна, наприклад, Берестейська церковна унія (1596 р.)

Уходники – у XV–XVI ст. люди із прикордонної зі степом смуги українських земель, які об'єднавшись у ватаги, йшли у Нижнє Подніпров'я для ведення сезонного промислу. Були одним з основних джерел формування козацтва до середини XVI ст.

Фільварок – у Польщі, Литві, Україні та Білорусії у XIV–XIX ст. багатогалузеве феодальне господарство, яке ґрунтувалось на дармовій праці кріпаків. Селяни виконували дводенну панщину на тиждень з однієї волоки землі, що була у їхньому користуванні. У фільварках сільськогосподарська продукція не лише вирощувалась, а й перероблювалась та відправлялась великими партіями на ринок у вигляді напівфабрикатів

Цехи – об'єднання міських ремісників однієї чи споріднених спеціальностей для захисту своїх інтересів, виробництва й збуту своїх товарів.

Чайка – військовий човен запорозьких козаків у XVI–XVII ст.

Шарварки – у XVI – середини XIX ст. додаткова до регулярної панцини повинність селян працювати на будівництві та ремонті доріг, мостів, гребель тощо.

Шляхта – в деяких країнах Центральної Європи (Польщі, Литві та ін.) назва феодалів (відповідало дворянству).

Ясир – бранці, захоплені татарами та турками під час розбійницьких нападів на українські землі.

Гетьманщина. Запорізька січ. Слобідська Україна

Автономія – право на самостійне здійснення частини повноважень державної влади або управління, надане конституцією або державною угодою будь-якій частині держави.

Брацлавщина – східна частина Поділля з центром у м. Брацлаві. Історична область в Україні XIV–XVIII ст. Займала територію сучасних Вінницької і частково Хмельницької області України.

Генеральна військова рада – найвищий державний та політичний орган у часи Гетьманщини. Скликалася для обрання гетьмана або для вирішення важливих державних, судових, військових питань та обговорення зовнішньополітичних справ. У роботі Ради брали участь усі козаки, іноді міщани і селяни. Після переходу влади до рук козацької старшини наприкінці XVII ст., вплив Ради на політичне життя в Гетьманщині послабився.

Генеральна старшина – вища державна адміністрація в Гетьманщині – найближче оточення гетьмана: генеральний писар, генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, два генеральні осавули.

Генеральний бунчужний – представник генеральної старшини. Захищав у воєнні часи бунчук – один із символів гетьманської влади. Виконував важливі доручення гетьмана.

Генеральний військовий суд – найвища урядова судова установа Гетьманщини. Розглядав кримінальні справи, наприклад, про вбивства, грабунки, підпали маєтків. Підпорядковувався безпосередньо гетьману.

Генеральний обозний (обозний) – вища службова особа державної адміністрації в Гетьманщині. Керував військовою артилерією, відав постачанням гетьманського війська, виконував дипломатичні доручення гетьмана, займався розслідуванням особливо важливих справ. Вважався першою особою після гетьмана. (Полковий обозний керував полковою артилерією і виконував обов’язки заступника полковника).

Генеральний осавул – одна з вищих посадових осіб у Гетьманщині. Існувало дві посади осавула: старший і молодший. Відповідав за військову підготовку козаків, охороняв гетьманську булаву, був найближчим помічником гетьмана у військових питаннях, брав участь у переговорах з іноземними послами тощо. Посади осавулів були при полках (по два у кожному) і сотнях.

Генеральний писар – вища службова особа, входив до складу Генеральної старшини у Гетьманщині. Керував справами гетьманського уряду, очолював Генеральну військову канцелярію, вів дипломатичне листування, приймав послів, розробляв умови міжнародних угод тощо.

Генеральний підскарбій – представник Генеральної старшини, вища службова особа в Гетьманщині. Відав державною скарбницею, прибутками і витратами державних коштів, керував збиранням податків тощо.

Генеральний суддя – вища службова особа, входив до складу Генеральної старшини в Гетьманщині (як правило, їх було двоє). Очолював Генеральний військовий суд. Посада суддів існувала при полках та сотнях.

Генеральний хорунжий – представник Генеральної старшини, входив до гетьманської адміністрації. Офіційний обов’язок – охорона головного прапора (хоругви) українського козацького війська. Виконував обов’язки ад’ютанта гетьмана, його особливі військові та дипломатичні доручення.

Гетьманщина – загально прийнята в науковій літературі назва української національної козацької держави, яка утворилася в результаті Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. Офіційна назва держави – Військо Запорозьке. В офіційних документах царського уряду українську державу називали Малоросією.

Держава Війська Запорозького – офіційна назва козацької держави, що утворилась на визволених землях після Зборівської угоди.

Конституція – основний закон держави, який визначає соціальний та державний устрій, порядок та принципи утворення органів влади, виборчу систему, основні права та обов’язки громадян. Конституція є основою всього законодавства.

Козацька старшина – посадові виборні особи в козацькій державі. Поділялась на генеральну, полкову та сотенну. Генеральна старшина обиралась на загальній козацькій раді, полкова і сотенна – на радах полків та сотень. Останні затверджувались гетьманом, пізніше – російським царем.

Мазепинці – послідовники І.Мазепи. Так в Росії називали тих, хто змушений був емігрувати разом з Мазепою після поразки шведів під Полтавою. Перші політичні емігранти в Україні.

Малоросійський приказ – орган центрального управління в Росії XVI – початку XVIII ст., який керував справами Лівобережної України, як автономного державного утворення в складі Московської держави з 1663 р. до 1722 р. Через приказ царський уряд здійснював зв'язки з гетьманом та його адміністрацією, затверджував претендентів на гетьманство, призначав воєвод в українські міста, контролював внутрішню і зовнішню політику гетьманського уряду, стежив за діяльністю православної церкви в Україні, розглядав справи про злочини посадових осіб в Гетьманщині тощо. Був ліквідований у 1722 році у зв'язку зі створенням Малоросійської колегії.

Малоросійська колегія – центральний орган російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні, створений Петром I (замість Малоросійського приказу) з метою посилення контролю за діяльністю гетьмана та козацької старшини, встановлення та збирання податків для царської казни. Діяльність колегії означала фактичне обмеження політичної автономії Гетьманщини. Всі питання державного життя Гетьманщини український уряд повинен був вирішувати лише за погодженням з Малоросійською колегією.

Національно-визвольна війна - назва історичного періоду 1648–1657 років та повстання під проводом Богдана Хмельницького, під час яких Річ Посполита втратила контроль над центральною частиною українських етнічних земель, на базі яких постала козацька держава

Опозиція – протидія, супротив. Партія чи група, яка виступає проти офіційної політики чи думки, проводить власну політику, всупереч офіційній.

Північна війна – війна між Росією та Швецією (1700–1721 рр.) за вихід до Балтійського моря.

Реєстрове козацтво - частина українського козацтва, яка перебувала на державній військовій службі і була записана в окремий список – реєстр.

Рада козацької старшини або Мала рада – скликалась гетьманом і при його головуванні вирішувала важливі питання загальнодержавного значення.

«Руїна» – період історії України другої половини XVII ст., що характеризується розпадом української державності та загальним занепадом. Під час «Руїни» Україна була поділена на дві частини по Дніпру – Лівобережну та Правобережну, що воювали між собою. У внутрішні справи України втручались сусідні держави: Польща, Московська держава, Османська імперія, Кримське Ханство.

Слобідська Україна (Слобожанщина) – історична територія, що охоплює нинішню Харківську та частини Сумської, Донецької, Луганської областей України, а також частини Воронежської, Курської і Білгородської областей Росії.

Суверенітет – незалежність держави у зовнішніх та верховенство у внутрішніх справах.

Україна в складі іноземних держав (друга половина XVIст.- 1914р.)

Андрусівський мир – договір про перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою, укладений 30. 1. (02.) 1667 р. у с. Андрусів поблизу Смоленська, внаслідок якого під владою Московської держави залишилася Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Смоленськ. До Речі Посполитої відходили Правобережна Україна, Білорусь. Київ на два роки передавався Московській державі, Запорозька Січ опинилася під спільним управлінням Речі Посполитої та Московщини, які зобов'язалися спільно виступати проти кримського хана в разі його нападу на українські землі. Цей договір, порушивши умови Переяславської Ради, закріпив насильницький поділ України на Лівобережну та Правобережну.

Асиміляція – добровільний або вимушений процес розчинення (втрата традицій, мови тощо) раніше самостійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, як правило, численнішого народу (етносу); засіб досягнення етнічної однорідності.

Братства - національно-релігійні громадські організації православних міщан (жителів міст) України та Білорусі, які виникли в XVI ст. Створюючись при православних церквах, Братства виконували не лише релігійні, а й політичні, економічні, культурно-просвітницькі та інші функції. Ідеологія братського

руху близька до ідеології західноєвропейської Реформації. Братства брали активну участь у боротьбі українського народу проти національно-релігійного і соціального гніту з боку польської шляхти і католицької церкви, прагнули перетворити православну церкву в знаряддя зміцнення своїх соціально-політичних позицій в суспільстві. У XVIII ст. суспільно-політична діяльність братств стала занепадати, а в XIX ст. братства вже повністю відійшли від проблем суспільно-політичного й культурного життя українського народу.

Братство тарасівців – братерство тарасівців, тарасівці, таємна студентська організація, створена в Полтаві в 1891р. Її учасники дали клятву на могилі Тараса Шевченка "всіма засобами поширювати серед українців безсмертні ідеї Великого Кобзаря". Тарасівці висунули політичні постулати визволення української нації з-під російського панування, повної автономії для всіх народів Російської Імперії та соціальної справедливості. Активно залучили до товариства однодумців з різних міст (Чернігів, Київ, Олександрія, Херсон, Одеса та ін.). Найбільший успіх тарасівці мали у Харкові. У 1893р. частину членів Братства тарасівців було заарештовано, проте організація продовжувала діяти до кінця 90-х років XIX ст.

Брестська унія 1596 р. – об'єднання православної церкви в Україні та Білорусі з католицькою, організаційно оформлене в 1596 р. на церковному соборі в м. Бресті. За умовами унії колишня православна церква, яка стала називатися уніатською або греко-католицькою церквою, визнала основні догмати католицизму і владу Папи Римського, зберігши православну (східну) обрядовість. Уніатській церкві було дозволено здійснювати богослужіння слов'янською та українською мовами. Після унії в Україні стало три християнські конфесії: православна, католицька та греко-католицька.

«Вічний мир» – мирний договір між Польщею та Московською державою, укладений 6.(16.) 05.1686 р. у Москві, за яким Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Чернігівсько-Сіверську землю, відмовилася від претензій на Київ, за що отримала 146 тис. крб. компенсації. Брацлавщина (Вінницька та Хмельницька обл.) і південна Київщина визнавалися нейтральною зоною між Польщею та Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалось під владою Туреччини. Остаточо затвердив розпочатий Андрусівським договором насильницький поділ України.

Викупна операція – викуп селянами у поміщиків у 1861–1906 роках земельних наділів на умовах реформи 1861 року. Уряд сплатив поміщикам суму викупу, яку селяни повинні були погасити протягом 49 років (т. зв. викупні платежі). Стягнення платежів припинилось внаслідок революції 1905–1907 років. Уряд встиг отримати від селян більше ніж 1,6 млрд. карбованців.

Військові поселення – особлива організація війська в Росії 1816–1857 років, започаткована з метою створення резерву підготовленого війська без збільшення державних витрат на його утримання. Поєднували військову службу із заняттям сільським господарством. Ініціатором створення та головним начальником військових поселень був А. Аракчєєв. Жорстокий режим, муштра та сувора регламентація особистого життя військових поселенців спричинили повстання в Чугуєві, Балаклії, Шебелинці та ін.

Греко-католицька церква – християнське об'єднання, створене Берестейською унією в 1569р.

Громади – напівлегальні організації української інтелігенції і соціально-політичного спрямування, що діяли у другій половині XIX ст. Виникли в умовах пожвавлення національного руху як вияв прагнень інтелектуальної еліти. Не мали усталених програм і не були чіткими організаційними структурами, а лише репрезентували найбільш активну національне свідому інтелігенцію та студентство. У зв'язку з громадівським рухом з'явився термін «українофіли» – спочатку у правлячих колах і з певним негативним відтінком. Згодом і самі діячі культурно-національного руху, яких цікавили проблеми української історії, культури, мови, літератури, етнографії, називали себе українофілами.

Громадівський рух – суспільно-культурницька діяльність напівлегальних, непартійних об'єднань "громад" у другій половині XIX ст. Одним з головних напрямків діяльності громад була організація україномовних недільних шкіл для дорослих, організація бібліотек, семінарів та друкування україномовної літератури. Являє собою організаційну форму українського національно-визвольного руху 60-90-х рр. XIX ст.

Декабристи – офіцери російської армії які за допомогою збройної сили планували встановити у Росії конституційний лад.

Задунайська Січ - військово-державна організація колишніх запорозьких козаків, яка виникла після зруйнування царськими військами Нової Січі й ліквідації Запорізького козацького війська у червні 1775 року в нижній течії Дунаю.

Земства – органи місцевого (земського) самоврядування, створені, згідно з земською реформою 1864 р., у більшості губерній Європейської Росії, в т. ч. України. Юридичне вони були загальностановими виборними органами з розпорядчими (земські зібрання) та виконавчими (земські управи) функціями. Займалися питаннями місцевого господарства, медицини, народної освіти, місцевого зв'язку, страхування, статистики. Скасовані у 1918 р.

Коліївщина - селянсько-козацьке повстання на Правобережній Україні у 1768 році проти кріпосницького, релігійного та національного гніту шляхетської Польщі.

Кирило-Мефодіївське товариство – таємна політична організація української інтелігенції, що діяла в Києві у 1845–1847 роках. Метою членів організації було національне та соціальне визволення України, ліквідація кріпацтва, утворення всеслов'янської федеративної республіки на зразок США. Відстоювали демократичні права і свободи громадян, рівність національних культур, мов тощо.

Кримська війна 1853–1856 рр. – спочатку російсько-турецька війна за панування на Близькому Сході, розпочата Російською імперією. З лютого 1854 року на боці Туреччини виступили Англія та Франція, з 1855 року – королівство Сардинія. Основні події війни відбувались навколо Кримського півострова, головною подією була героїчна оборона Севастополя (1854–1855). Економічна та військова відсталість Росії стала головною причиною її поразки у цій війні. Завершилась війна підписанням Паризького миру 1856 року.

Масонство – суспільний морально-етичний рух у вигляді закритої організації, який сповідує ідею Бога – Великого Майстра Всесвіту. Основні принципи руху – свобода, рівність, братерство. В Україні масонство поширюється в кінці XVIII ст. Центром руху став Київ.

Москвофіли – суспільно-політичний рух на Західній Україні, представники якого вірили у прогресивну роль Росії в житті всього слов'янства і заперечували існування українського народу. Пропагували ідею "єдиної, неподільної російської народності" від Карпат до Камчатки. Отримували широку фінансову підтримку з боку російського уряду.

Меценат – римський політичний діяч I ст. до н.е., який щедро підтримував письменників і поетів. У переносному значенні слово "меценат" – покровитель мистецтва і літератури.

Модернізм – напрям у мистецтві, якому притаманне заперечення реалізму, традиційних форм, пошук нових естетичних форм.

Монополія – виключне право окремої особи, групи людей, держави тощо на виробництво, торгівлю, промисел і т.п.

Малоросія - у XVIII ст. в Російській імперії так почали позначати Лівобережну Україну. Назви Малоросія, малоросійський, малоросіяни вживалися стосовно всієї підросійської України упродовж XIX і поч. XX ст. "Малоросія" виведено від назви "Мала Русь", якою у XIV ст. візантійці називали Західноукраїнські землі (Галицько-волинське князівство) через

створення в межах загальноруської митрополії власної митрополії: Київську митрополію називали Велика Русь (в грецькій огласовці – Росія), Галицьку – Мала Русь.

Малоросійська колегія - колегія Російської імперії, утворена 1722 року замість Малоросійського приказу для контролю за діяльністю українського гетьмана і генеральної старшини.

Нова (Підпільненська) Січ - адміністративний і військовий центр запорозького козацтва в 1734–1775 роках. Остання Запорозька Січ, створена з дозволу та під контролем Російського уряду.

Націоналізм – ідеологія і політика, які проголошують націю однією з найвищих цінностей, стверджуючи, що нація має бути вільною, окремим політичним цілим (автономією, суверенною державою).

Національно-визвольний рух – боротьба народів, спрямована на ліквідацію іноземного панування, іноземного гноблення і завоювання національної незалежності, реалізацію нацією її права на самовизначення, створення національної держави. Боротьба українського народу з іноземними поневолювачами велась під прапорами національного захисту і відтворення самобутності, свободи і народовладдя.

Нова Січ – соціально-політична та військова організація запорізьких козаків на р. Підпільна у 1734-1775 роках.

Нація – історична спільність людей, основана на основі спільності території, яку вони населяють, мови, особливостей культури і характеру, економічних зв'язків.

Національне відродження – культурно-політичний процес, у ході якого етнос (народ) починає відчувати себе як нація.

Народовці - суспільно-політична течія серед молодого західно-української інтелігенції ліберального напрямку, що виникла в 60-х роках XIX ст. у Галичині. Діяльність народовців спрямовувалася на розвиток національної самосвідомості українців. Підтримували контакти із наддніпрянськими громадянами.

Нова ера – порозуміння між Австро-Угорським урядом і українськими громадянами. У відповідь на лояльність українців до Австрійської влади остання мала з однаковою прихильністю ставитися як до поляків, так і до українців. Передбачалося надання українцям певної кількості місць в Австрійському парламенті і Галицькому сеймі, розширення прав української мови в адміністрації та судах, відкриття трьох українських гімназій,

збільшення кількості українських кафедр у Львівському університеті та ін. Активні поборники з української сторони – В.Антонович, О.Барвінський, О.Кониський. "Нова ера" не пододала україно-польських суперечностей і у 1894р. сторони відмовилися від новоерівської політики. Лише частина передбачених в угоді заходів була виконана.

Національне питання – питання про стосунки між націями в багатонаціональних країнах, про шляхи ліквідації національного гноблення та нерівності.

Олешківська Січ - соціально-політична та військова організація запорізьких козаків на Дніпрі у 1711-1734 роках.

Паланка – адміністративно-територіальна та господарська одиниця Війська Запорозького Низового.

Промисловий переворот - перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який обумовив підвищення продуктивності праці і збільшення значення у суспільному житті буржуазії та пролетаріату.

Політична партія – добровільне об'єднання людей, що представляє волю певної соціальної групи, прагне оволодіти державною владою, впливати на формування та політику органів держави відповідно до своєї програми розвитку суспільства.

Професійний театр – у сучасному розумінні класичний театр. Перший професійний театр в Україні "Руська бесіда" відкрився у 1864р. у Львові. У 1882р. з ініціативи М.Кропивницького в Єлисаветграді почала працювати перша українська професійна трупа – Товариство українських акторів.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця, складова частина губернії.

Романтизм - ідейний рух у літературі, науці й мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст. у Німеччині, Англії й Франції. На території України поширився з поч. XIX ст. Характерні ознаки романтизму - заперечення раціоналізму, відмова від суворої нормативності в художній творчості, культ почуттів людини. Його ідеологія спирається на культ індивідуалізму, на підкреслену, загострену увагу людської особистості, до психологічних проблем її внутрішнього "Я".

Реалізм - стиль і метод у мистецтві й літературі, який прагне до найдокладнішого опису спостережених явищ, без ідеалізації. В Українській літературі реалізм поширюється з другій половині XIX ст. І зокрема у творах М.Вовчок, І.Франка, І.Нечуя-Левицького.

Трудова міграція - переміщення працездатної особи, що супроводжується

перетинанням державного кордону (зовнішня трудова міграція) або меж адміністративно-територіальних одиниць країни (внутрішня трудова міграція), з метою працевлаштування на певний термін. **Українофіли** – представники суспільно-політичного руху українофільства (60-80-ті рр. XIX ст.), прихильники української ідеї. Головне гасло Україна "була, є і буде". Себе українофіли називали "народолюбцями".

«Ходіння в народ» – масовий рух демократичної та революційної молоді в село (1873–1874) з метою пропаганди соціалістичних ідей та підготовки селянського повстання

Україна в першій світовій війні

Анексія– насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави, народу.

Антанта– військово-політичний союз між Великобританією, Францією та царською Росією, створений 1904–1907 рр. на протипагу так званому Троїстому Союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) в боротьбі за перерозподіл світу.

Головна українська рада - міжпартійна організація, яка мала перебрати на себе функції єдиного представницького органу східної Галичини. Утворена 1 серпня 1914р. у Львові представниками Української національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної партій. Програма Головної Української Ради передбачала такі основні завдання: вироблення загального напрямку української політики, вирішення національно-політичних справ у зв'язку з війною, виступ у ролі єдиного політичного представника галицьких українців на міжнародному рівні, формування національного війська. Головною політичною вимогою організації було виборення державної самостійності України.

Інтервенція – втручання однієї або кількох держав у справи іншої держави або в її взаємозв'язки з третіми державами.

Коаліція – об'єднання, союз на добровільних засадах держав, групи держав, політичних партій тощо для досягнення спільної мети (наприклад, для формування уряду та участі в ньому).

Світова війна - глобальне протиборство коаліцій держав із застосуванням засобів збройного насильства, що охоплює велику частину країн світу. Термін зазвичай відносять до двох безпрецедентних конфліктів, що відбувалися

протягом ХХ-го сторіччя Першої світової війни (1914-1918рр.) та Другої світової війни (1939-1945рр.).

Союз визволення України - політична організація, утворена у Східній Галичині 4 серпня 1914р., головною метою якої було проголошення самостійності та соборності України.

Українська революція

Анархізм – ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основу якої покладено заперечення інституціонального, насамперед державного, управління суспільством.

«Воєнний комунізм»– здійснювані більшовиками в 1917 – 1921рр. соціально-економічні перетворення на підконтрольній ним території колишньої Російської імперії. Ця політика передбачала: проведення повної націоналізації всіх підприємств, мілітаризацію праці, жорсткий централізм, введення продрозверстки, скасування товарно-грошових відносин, натуралізацію в оплаті праці, урівнення в розподілі матеріальних благ.

Генеральний секретаріат - виконавчий орган, уряд, сформований Українською Центральною Радою. Заснований 15 червня 1917р.. До складу органу входило вісім генеральних секретарів яких очолював генеральний писар (В.Винниченко).

Гетьманський переворот – державний переворот, здійснений 29 квітня 1918 року у Києві прихильниками генерала П. Скоропадського за підтримки німецького командування. Внаслідок перевороту було розігнано Центральну Раду, а Українську Народну Республіку – ліквідовано.

Громадянська війна – організована збройна боротьба за державну владу між політичними силами, соціальними групами однієї країни.

Диктатура – нічим не обмежена влада особи, класу чи іншої соціальної групи в державі, регіоні, що спирається на силу, а також відповідний політичний режим (скажімо, диктатура пролетаріату); тимчасовий авторитарний режим, що вводиться на строк дії надзвичайних обставин для вжиття рішучих заходів, спрямованих на виведення країни з кризового стану.

Директорія – тимчасовий революційний орган, утворений у ніч з 13 на 14 листопада 1918 року на засіданні Українського Національного Союзу для організації та керівництва повстанням проти гетьмана П. Скоропадського. Після усунення останнього верховний орган влади УНР складався з п'яти членів. Директорія намагалась провести ряд важливих політичних та

економічних реформ в Україні. Але суперечності серед членів Директорії, а також несприятлива зовнішньополітична ситуація зірвали здійснення цих реформ і привели до краху самої Директорії. 10 лютого 1919 року подав у відставку голова Директорії В. Винниченко. З 20 листопада 1920 року одноосібним керівником (диктаром) вже неіснуючої УНР став С. Петлюра.

Народний секретаріат – перший радянський уряд в Україні затверджений 17.12.1917.

Політичний компроміс – політична угода, досягнена на основі взаємних поступок.

Самостійники – учасники, прибічники національного руху, руху за незалежність своєї держави.

Універсали УЦР – звернення декларативно-програмного характеру до українського народу, опубліковані в 1917-1918 рр. Українською Центральною Радою.

Українізація армії – процес українізації військових частин і створення української армії (1917р.). Провідна роль в цьому процесі належала самостійникам, на чолі з М.Міхновським, які виступали за створення в Україні міцної регулярної армії. Через негативне ставлення Центральної Ради до регулярних армій (вважаючи їх основою мілітаризму), самостійники самочинно розпочали українізацію війська.

Українська Галицька армія (УГА) - назва регулярної армії ЗУНР (ЗО УНР) після договору з Добрармією генерала Антона Денікіна (17 листопада 1919р.); до цієї дати відома як Галицька армія (ГА).

УСРР - Українська Соціалістична Радянська Республіка. Назва України в складі СРСР до 1937р.

Українська Центральна Рада – заснована у Києві громадсько-політична організація, яка під впливом революційних подій в Україні перетворилась у лідера національно-визвольного руху. З листопада 1917 року (після проголошення III Універсалу та Української Народної Республіки) виконувала роль вищого законодавчого органу України. Існувала до 29 квітня 1918 року.

Українсько-польська війна (1918–1919) – збройний конфлікт між Західноукраїнською Народною Республікою та Польською державою.

Універсали Центральної Ради – акти законодавчого характеру, що визначали зміни державно-правового статусу українських земель колишньої Російської імперії. Українська Центральна Рада видала 4 Універсали.

Українські землі у 1921-1939 рр.

Автокефальна церква - православна церква, яка має цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних і культових питань.

Більшовизм – політична течія (фракція) в російському соціал-демократичному русі на чолі з В.І.Ульяновим (Леніним). З 1912 р. остаточно оформилися в окрему партію РСДРП(б) (з 1918 р. – РКП(б), з 1925 р. – ВКП(б), з 1952 р. – КПРС). Виступали за негайне здійснення марксистської програми соціалістичних перетворень. З жовтня 1917 р. – правляча партія в Росії, що своїми діями прискорила початок громадянської війни, яку розпочали, спираючись на загони своїх прихильників («Червона гвардія»). З розгортанням громадянської війни почали здійснювати політику «воєнного комунізму» (див.), створили потужну Червону Армію, завдали якій здобули кінцеву перемогу над своїми супротивниками. Відносно України більшовицька позиція була неоднозначною: визнаючи право українців на самовизначення (аж до створення власної держави), виступали проти її відокремлення від Росії. В 1918 р. утворили КП(б)У як територіальну філію Російської комуністичної партії (більшовиків).

Білогвардійці – основні супротивники «червоних» (прихильників більшовиків) в громадянській війні. Прихильники відновлення дореволюційних порядків, насамперед – повернення приватної власності колишнім господарям, чимала частина – за відновлення монархії. Виступаючи за відтворення «єдиної та неподільної» Росії, категорично заперечували автономію чи, тим більше, незалежність України. Останнє вело до збройного протистояння з українськими національно-державницькими силами. На території України білогвардійські війська очолювали генерали колишньої царської армії А.Денікін (1919 р.) і П.Врангель (з 1920 р.).

Геноцид – здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Голодомор - масовий, навмисно зорганізований радянською владою голод, що призвів до багатомільйонних людських втрат у сільській місцевості на території Української СРР та Кубані, переважну більшість населення якої становили українці. Викликаний свідомими і цілеспрямованими заходами вищого керівництва Радянського Союзу і Української СРР на чолі зі Сталіним, розрахованими на придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян.

Закон про п'ять колосків - репресивний радянський закон часів Голодомору, який передбачав за розкрадання колгоспного і кооперативного майна «розстріл із конфіскацією всього майна і з заміною за пом'якшуючих обставин

позбавленням свободи на термін не нижче 10 років з конфіскацією всього майна». Амністія заборонялась. На літо 1933р. за цим законом було засуджено 150000 осіб. Зокрема, засуджували дітей, які намагалися знайти хоч якусь їжу.

Індустріалізація - індустріалізація в УСРР - це комплекс заходів з прискореного розвитку промисловості у період другої половини 20-х до кінця 30-х років. Здійснювана, головним чином, за рахунок перекачування коштів із сільського господарства: спочатку завдяки «ножицям цін» на промислову і сільськогосподарську продукцію, а після проголошення курсу на форсування індустріалізації (1929р.) – шляхом продрозкладки. Особливістю радянської індустріалізації був пріоритетний розвиток важкої промисловості та воєнно-промислового комплексу.

Конституція – основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Коренізація – політика, яку проводили більшовики з 1923 р., спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні державного апарату, організацію культурно-освітніх закладів, видання преси мовами корінних національностей.

Колективізація - створення великих колективних господарств на основі селянських дворів. Передбачалося, що результатом колективізації стане ріст виробництва сільськогосподарської продукції на 150% і знищення приватного господарства на селі (буржуазного елемента).

Культ особи – єдиновладдя тоталітарного типу, сліпе поклоніння вождю, постать якого ототожнюється з „божеством”, віра в його абсолютну правоту й безгрішність.

Націоналізм – ідеологія та політика, яка складається з твердження про національну унікальність і національну переважність; у деяких сучасних європейських країнах (наприклад, у Франції) поняття «націоналізм» вважається ідентичним поняттю «патріотизм».

Осадництво – аграрна політика Польського уряду спрямована на послаблення економічної бази українського селянства і зміцнення польського елемента на селі в Західній Україні та Західній Білорусі. Польські переселенці з числа військових мали можливість безкоштовно отримати до 45 га землі на Західній Україні, а переселенці-добровольці придбати землю за пільговою ціною в кредит на 30 років зі звільненням від оплати у перших 5 років володіння.

Пацифікація - репресивна акція, проведена польською владою у вересні-жовтні 1930р. за наказом Юзефа Пілсудського, із застосуванням поліції та армії проти українського цивільного населення Галичини. Пацифікація була проведена у відповідь на «саботажну акцію» ОУН і супроводжувалась масовими арештами, побиттям людей, закриттям і руйнуванням українських установ в Галичині. Наслідком акції стала подальша значна радикалізація українського руху опору на західноукраїнських

Пакт (лат. pactum – договір) – міжнародний договір, як правило, великого міжнародного значення.

Репресії (лат. repression – придушення) – каральні заходи проти населення, безпідставні переслідування громадян аж до фізичного знищення.

Суверенітет (фр. souverain) – повна незалежність держави від інших держав у його внутрішніх справах і зовнішніх відносинах.

Розкуркулєння - операція експропріації селянських господарств у 30-ті роки ХХ ст., складова частина примусової колективізації. Формально спрямована проти найзаможніших селян, так званих куркулів, на практиці вилилась у репресії проти значної кількості середняків, які в Україні склали дві третини селян.

Русофільство - мовно-літературна і суспільно-політична течія серед українського населення Галичини, Буковини і Закарпаття у 1819–1930-х рр. Обстоювала національно-культурну, а пізніше – державно-політичну єдність з російським народом і Росією.

Русинство – громадський рух на Закарпатті представники якого вважали жителів краю окремим слов'янським народом.

Стаханівський рух - масовий робітничий рух за підвищення продуктивності праці, досягнення високих виробничих показників започаткований у 1935р. на Донбасі.

Тоталітаризм (лат. totus – цілий, увесь; итал. – totalitario –охоплюючий все) – політичний режим, для якого характерні підпорядкування всього суспільства єдиній ідеології, однопартійна система й зосередження влади в руках однієї партії, яка здійснює контроль над усіма сферами життя держави й суспільства, єдиновладдя і культ особи вождя, мілітарний, репресивний характер управління державою, всеосяжний централізм.

Українізація - політичне просування і впровадження елементів української мови та української культури, в різних сферах суспільного життя. У 20-30-х рр. була складовим елементом загальносоюзної кампанії коренізації.

Форсована індустріалізація – створення великого машинного виробництва, передусім важкої промисловості (енергетики, металургії, машинобудування, нафтохімії та інших базових галузей) прискореними темпами. Форсована індустріалізація проводилася в СРСР в кін.20 – поч.30-х рр. з метою подолання економічної відсталості, здобуття техніко-економічної незалежності СРСР, створення економічної бази для побудови комунізму, забезпечення всебічної обороноздатності СРСР й перетворення його на наймогутнішу державу світу. Індустріалізація здійснювалась на основі не реальних планів екстенсивним шляхом: не за рахунок новітньої техніки і технологій, а за рахунок будівництва великої кількості підприємств, збільшення кількості працюючих.

Централізація – (лат. centrum – вістря) – зосередження керівництва, (управління) в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Шовінізм (походить від прізвища капрала наполеонівської армії Н.Шовена) – агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації; схильність до розпалювання національної ворожнечі.

Україна під час другої світової війни (1939-1945рр.)

Агресія – будь-яке незаконне застосування збройних сил однієї держави проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави або народу.

Голокост – знищення значної частини єврейського населення Європи внаслідок нацистської політики геноциду в 1939 – 1945рр.

Геноцид – масове знищення народів України, особливо єврейського народу.

Гетто – частина міста, що виділялась у середні віки в країнах Західної і Центральної Європи для ізольованого проживання євреїв. В роки Другої світової війни гетто були створені нацистами в деяких містах Східної Європи (у тому числі і в Україні) і перетворені в "табори знищення" євреїв. Термін "гетто" інколи використовується для визначення району міста, де живуть дискриміновані національні меншини.

Депортація – примусове виселення (в судовому або адміністративному порядку) особи чи народу з місця постійного проживання і поселення його на новому місці з обмеженою свободою пересування.

Командно-адміністративні методи управління – сукупність форм і методів управління суспільством, згідно з якими діяльність людей стимулюється переважно засобами адміністративного примусу, а всі фази управлінського циклу – прийняття рішення, організація виконання, контроль за виконанням рішення – ініціюються та здійснюються засобами жорсткого централізму, обмеженням процесів самоврядування на всіх рівнях.

Контрибуція – примусові грошові або натуральні побори з населення; грошова сума, яку за умовами мирного договору держава-переможниця стягує з переможеної держави.

Колабораціонізм – добровільне співробітництво окремих груп чи прошарків населення із загарбниками на територіях окупованих ними країн.

Новий порядок – окупаційна політика нацистської Німеччини на завойованих нею територіях. Окупаційна політика проводилась згідно з планом "Ост". На території України було утворено рейхскомісаріат "Україна", західноукраїнські землі було приєднано до польського генерал-губернаторства. Нацисти прагнули створити на завойованих територіях "життєвий простір для німецької нації". Місцеве населення планувалося перетворити у рабів, інтелігенцію ліквідувати. На окуповані території мали намір переселити близько 10 млн. німців, а місцевих жителів передбачалося залишити близько 14 млн. чол.

Нюрнберзький процес - міжнародний судовий процес над колишніми керівниками гітлерівської Німеччини. Проходив у м. Нюрнберг з 20 листопада 1945 по 1 жовтня 1946 р. в Міжнародному військовому трибуналі.

Нацизм – одна з назв німецького фашизму.

Остарбайтери – українці, вивезені на примусові роботи до Німеччини.

План «Барбаросса» - німецький план блискавичної війни проти СРСР з метою знищення Червоної Армії протягом 2 – 2,5 місяців.

План «Ост» – німецький план виселення з України мільйонів людей і заселення її німецькими колоністами та їх союзниками.

Партизанський рух – вид збройної, часто диверсійної боротьби мас за свободу і незалежність своєї батьківщини (або за соціальні перетворення), яка відбувалася на території, зайнятій ворогом.

Рух Опору - поняття, що вживається на означення підпільної і повстанської боротьби народів Європи проти окупації Німеччиною та її союзниками. З початку 1960-х рр. під поняттям рух опору розуміється боротьба за

національні, політичні та громадянські права народів, що перебували під контролем комуністичних режимів СРСР, країн Східної Європи.

Радянізація - насильницьке насадження на певній території норм економічного, суспільно-політичного, культурного життя, що було характерним для тоталітарного Радянського Союзу.

Репарації – у міжнародному праві різновид матеріальної міжнародно-правової відповідальності, який полягає у відшкодуванні державою-агресором нанесених нею збитків іншій державі у грошовій або іншій формі.

Репатріація – повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які опинилися за її межами в результаті війни (або емігрантів).

«Рейкова війна» - форма боротьби партизанів проти фашистів у 1943-1944 рр.

Українська повстанська армія (УПА) – збройно-політична формація, що діяла в Україні в 1942–1952 роках і вела боротьбу проти тоталітарних режимів – фашистського та комуністичного.

Фашизм– ідейно-політична течія, що сформувалася на основі синтезу сутності нації як вічної та найвищої реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

Україна у 1945р. - початок ХХІ ст.

Виборча система мажоритарна – такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат (або список кандидатів), який отримав більшість голосів у виборчому окрузі.

Виборча система пропорційна – такий порядок організації виборів і визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, які висунули своїх кандидатів у представницький орган, проводиться згідно з кількістю отриманих партією голосів.

Виборча система змішана – такий порядок визначення результатів голосування, у якому поєднані елементи мажоритарної та пропорційної систем.

Відлига - неофіційна назва періоду історії СРСР, що розпочався після смерті Й. Сталіна (друга половина 1950-х – поч.1960-х рр.). Його характерні риси -

певний відхід від жорсткої Сталінської тоталітарної системи, спроби її реформування в напрямку лібералізації, відносна демократизація, гуманізація політичного та громадського життя. В цей період засуджено культ Сталіна, реабілітовано велику кількість політв'язнів, повернуто депортовані народи.

Волюнтаризм – діяльність, що не зважає на об'єктивні закони історичного протекання, ґрунтується на свавільному рішенні осіб, що її здійснюють.

Геополітика – політична концепція, згідно з якою політика держави (насамперед зовнішня) зумовлюється географічними факторами (положенням країни, її природними ресурсами, кліматом тощо). У минулому використовувалась для виправдання зовнішньої експансії. У сучасній літературі термін геополітика використовується для визначення певного впливу географічних факторів на зовнішню політику держави.

Гласність – один з найважливіших принципів демократизму, який полягає у невід'ємному праві кожного громадянина на отримання повної та вірогідної інформації з будь-якого питання громадського життя, що не становить державної чи військової таємниці.

Дисиденти – інакомислячі особи, які виступають проти існуючого державного (політичного) ладу певної країни, протистоять офіційній ідеології та політиці.

Дисидентство - рух, учасники якого в Україні виступали за демократизацію суспільства, за вільний розвиток української мови та культури, реалізацію прав українського народу на власну державність.

Діаспора – розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або й власною владою за межі батьківщини; сукупність вихідців з якоїсь країни та їхніх нащадків, які проживають за її межами.

Дефіцит – з лат. "не вистачає", коли в економіці відбувається перевищення попиту над пропозицією.

Депортація – примусове виселення в судовому або адміністративному порядку особи (в роки сталінізму цілих народів) з місця постійного проживання і поселення його в новому місці з обмеженою свободою пересування.

Десталінізація – процес ліквідації наслідків сталінізму, започаткований після смерті Й. Сталіна.

Демократизація – втілення демократичних принципів у організації суспільства.

Державотворчий процес – процес становлення державності, формування державних органів влади, визначення їхніх функцій.

Ждановщина – радянська ідеологічна кампанія запроваджена секретарем ЦК КПРС А.Ждановим в 1946р. Вона спрямовувалася на відновлення ідеологічного контролю над суспільством, який було послаблено за часів II Світової війни. Згодом перетворилася на культурну настанову, за якої усі радянські митці, письменники та інтелігенція в своїй творчості мали притримуватись основної лінії Партії. Ця настанова передбачала переслідування митців, що відхилялися від цієї генеральної лінії. Метою заходів були - нейтралізація патріотично налаштованої інтелігенції, культурно-ідеологічна ізоляція країни, зміцнення тотального контролю над суспільством, відтворення образу зовнішнього і внутрішнього ворога.

Застій - назва одного з останніх періодів існування радянської економічної та політичної системи (середина 1970 - середина 1980-х років). Цей період пов'язують з ім'ям Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва, під час правління якого (1964-1982рр.) склалися передумови глибокої системної кризи – економічної та соціальної, які врешті призвели до краху радянської економіки та політичного розпаду СРСР.

Інтеграція – процес зближення, об'єднання економік, соціальних інституцій певних територій, держав і упорядкування та узгодження їх діяльності в багатьох сферах діяльності.

Інавгурація – урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. Процедура інавгурації передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови.

Консенсус (згода, одностайність) – прийняття рішень або домовленостей на міжнародних конференціях або нарадах на основі спільної згоди учасників без проведення формального голосування за відсутністю формально оголошених заперечень.

Конформізм – пристосування, пасивне сприйняття існуючого порядку, панівної ідеології, відсутність власної позиції, безпринципність і безумовне визнання авторитетів.

Лисенківщина – політична кампанія (середина 30-х – початок 60-х рр. XX ст.) з переслідування групи генетиків. Вона включала у себе заперечення науки генетики та тимчасову заборону генетичних досліджень в СРСР. Кампанія отримала назву від Т.Д.Лисенка, який став її символом. У переносному

значенні лисенківщина – це будь яке адміністративне переслідування вчених за їх політично "некоректні" наукові погляди.

Лібералізація - послаблення державного контролю над різними видами діяльності.

Номенклатура – працівники, призначені чи затверджені вищими органами на будь-які посади.

Операція «Вісла» - етнічна чистка, здійснена у 1947 році під керівництвом Радянського Союзу, Польщі, Чехословаччини. Полягала у примусовій депортації (виселенні) з використанням збройних сил вказаних країн українців з Лемківщини, Посяння, Підляшшя і Холмщини на ті території у західній та північній частині польської держави, що до 1945р. належали Німеччині, а також у різні регіони СРСР.

Опозиція (лат. oppositio – протиставлення) – протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому.

Парламент – найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Політична реабілітація - поновлення доброго імені, репутації несправедливо заплямованої або безпідставно звинуваченої людини. По смерті Сталіна були вжиті заходи для поновлення доброго імені жертв сталінського терору як після їх смерті, так і за життя. Було реабілітовано багато несправедливо засуджених українських письменників, митців та деяких учених, більшість з яких репресованих за час «культу особи» Сталіна. Реабілітації не підлягали керівники і співробітники великих політичних опозицій 1920 і 1930-х рр.

Правозахисник - у широкому розумінні це кожна людина, яка сповідує філософію верховенства прав людини.

Популізм – прагнення політиків отримати визнання своєї громадської діяльності шляхом проголошення зрозумілих і очікуваних населенням аргументів і вимог, уникаючи при цьому непопулярних, жорстких, але необхідних для вирішення суспільних проблем заходів.

Перебудова – теоретично-політична програма реформування командно-адміністративної, бюрократичної соціальної системи СРСР. Метою перебудови був перехід до демократичного соціалізму й ринкової економіки.

Парламентаризм – система влади, при якій чітко розподілені й визначені функції законодавчих і виконавчих органів за умови верховенства парламенту. В умовах ускладнення структури суспільних зв'язків відбувається процес посилення повноважень виконавчої влади (президента, уряду).

Парламентська фракція – група депутатів парламенту – членів однієї або кількох, близьких за поглядами політичних партій, яка проводить у парламенті власну лінію.

Плюралізм – наявність різних позицій, думок, які відображають різноманітні інтереси соціальних груп і політичних рухів суспільства.

Популізм – прагнення політиків отримати визнання громадської діяльності шляхом проголошення зрозумілих і очікуваних населенням аргументів і вимог, уникаючи при цьому непопулярних, жорстких, але необхідних для вирішення суспільних проблем заходів.

Правова держава – тип держави, в основі якої лежать верховенство закону, поділ влади (законодавча, виконавча, судова), правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави.

Приватизація – процес перетворення будь-якої форми власності на приватну, передача частини державної власності в будь-яку іншу недержавну власність, перетворення державних підприємств та організацій на акціонерні, корпоративні, приватні тощо.

Раднаргоспи - ради народного господарства, державні органи територіального управління й планування промисловістю УРСР і СРСР, що існували 1918–1931рр. і 1957–1965рр..

Референдум – всенародне голосування, яке проводиться у зв'язку з прийняттям нової конституції, інших важливих законів, або внесення змін до них.

Самвидав - видавані поза цензурою підпільні листівки, брошури, книжки й періодичні видання.

Суверенітет – незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

Стагнація – депресія в економіці, застій у виробництві, торгівлі тощо. Характерною ознакою стагнації є незначні темпи зростання виробництва (або їх повна відсутність), несприйняття економікою нововведень, науково-технічної революції тощо.

Тіньова економіка – кримінальна економіка, грошовий обіг у якій відбувається за межами державної фінансової системи.

Тоталітаризм – спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохоплюючим контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

Унітарна держава – форма державного устрою, яка ґрунтується на зверхності верховної влади єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями, на які вона поділена.

«Холодна війна» – термін, що визначав відносини між США, СРСР та їх союзниками від закінчення Другої світової війни до кінця 90-х років.

Шістдесятники – назва нового покоління радянської та української національної інтелігенції, що ввійшла у культуру та політику в СРСР в другій половині 1950-х рр. – і найповніше себе творчо виявила на початку та в середині 1960-х років. Вони являли собою внутрішню моральну опозицію до радянського тоталітарного державного режиму.

Україна у сучасних умовах

Агресія – Використання збройної сили однією державою проти суверенної території іншої без правового підґрунтя. У контексті російсько-української війни – визнання факту, що Україна стала об'єктом збройного нападу з боку Росія.

Агресія Росії проти України – порушення Статуту ООН і міжнародного права через напад РФ на суверенну державу Україну.

Агресія Росії проти України (2014– ...) – анексія Криму, конфлікт на Донбасі, а також повномасштабне вторгнення – одні з найважливіших подій сучасної історії України.

Анексія Криму – насильницьке приєднання Кримського півострова до Росії у березні 2014 р., не визнане міжнародною спільнотою.

Біженці / внутрішньо переміщені особи – люди, змушені залишити свої домівки через війну.

Війна / воєнний стан – Масштабне збройне зіткнення між державами чи великими групами, що супроводжується мобілізацією ресурсів. У 2022 р.

українська влада оголосила загальнодержавний воєнний стан після вторгнення Росії.

Війна інформаційна / культурна – у масштабі України поняття, яке охоплює боротьбу не лише на полі бою, а й у сфері інформації, культури, ідентичності.

Воєнний стан – особливий правовий режим, запроваджений в Україні під час війни, що передбачає мобілізацію та обмеження деяких прав громадян.

Воєнні злочини – дії, що порушують міжнародне гуманітарне право (вбивства цивільних, катування, депортації, знищення культурних пам'яток).

Героїзація оборонців / символи незламності – створення в культурі образів Маріуполя, Бучі, Азовсталі як символів мужності й боротьби.

Глобалізація культури – процес, коли українська культура вступає у взаємодію з світовими культурними течіями, інтернаціоналізується, одночасно зберігаючи національні особливості.

Грошова реформа 1996 р. – введення нової валюти – гривні, замість карбованця. Це був важливий крок в економічній стабілізації України.

Гуманітарний фронт – громадські, волонтерські, культурні та освітні ініціативи, спрямовані на підтримку населення, армії та культурної спадщини.

Деїмперіалізація культури – процес звільнення культурного простору України від російських колоніальних наративів і відновлення національної самосвідомості.

Декомунізація – процес усунення радянських символів, назв, пам'ятників, перегляд радянської спадщини у публічному просторі України.

Декомунізація / дерусифікація – Процеси, спрямовані на усунення символів, назви, культурних впливів радянського і російського походження, які вважаються частиною агресивної спадщини.

Декомунізація і дерусифікація – процес очищення публічного простору від радянських і російських символів, повернення до українських історичних назв і героїв.

Деокупація – визволення українських земель від окупаційних військ і відновлення державного суверенітету.

Дерусифікація – усунення або обмеження впливу російської мови, культури, символіки та ідеології в Україні, що отримала значний імпульс після 2014 р.

Діаспора українська / українська діаспора – українці, що мешкають за кордоном, й їхній вплив на культуру, підтримка України, збереження культури поза межами країни.

Донбас / окуповані території – східні регіони України (Донецька і Луганська області), де з 2014 р. діють російські окупаційні адміністрації.

Євроатлантична / європейська інтеграція – орієнтація України на зближення з Європейським Союзом та (частково) з НАТО, як зовнішньополітичний і культурний курс.

Ідентичність (національна, культурна, мовна) – поняття, що позначає, як люди чи суспільство відносяться до себе як до нації, культури, мовної спільноти; як формують власне бачення «я» та «ми».

Інформаційна війна – боротьба за свідомість і сприйняття, коли медіа, соцмережі та мистецтво стають зброєю проти дезінформації.

Історична пам'ять / національна пам'ять – спосіб, у який суспільство формує уявлення про минуле, обирає символи, інтерпретує історичні події, відзначає чи переосмислює їх.

Конституція України (1996) – Основний закон України, який закріпив державну форму правління, поділ влади, державну мову, права громадян.

Культурна дипломатія – діяльність держави та громадянського суспільства, спрямована на представлення української культури світу (фестивалі, фільми, книжкові ярмарки).

Культурна резилієнтність – здатність української культури зберігати й оновлювати свою ідентичність у кризових умовах війни.

Культурна спадщина під обстрілами – руйнування історичних пам'яток, музеїв, театрів, бібліотек, що стало частиною воєнних злочинів РФ.

Культурне відродження незалежної України – період переосмислення національної культури, відкриття нових форм мистецтва, повернення до української традиції після радянського періоду.

Культурний фронт / фронт культури – символічний термін, що означає діяльність митців, письменників, музикантів, журналістів і науковців у боротьбі за ідентичність, правду й підтримку ЗСУ.

Меморіальна культура війни – створення пам'ятників, музеїв, документальних фільмів, що фіксують досвід війни та формують історичну пам'ять.

Мистецтво спротиву – різні форми творчості (візуальне мистецтво, театр, графіка, документалістика), які відображають боротьбу українського народу.

Міжнародна солідарність – підтримка України країнами світу через постачання зброї, гуманітарну допомогу, санкції проти Росії.

Мобілізація – державні заходи із залучення військовозобов'язаних, ресурсів і промисловости для оборони держави.

Мова як зброя – у сучасному контексті українська мова розглядається не лише як культурна цінність, а як інструмент опору колоніальній політиці Росії.

Мовна політика – комплекс державних, соціальних та культурних заходів і норм, що регулюють використання державної, регіональних і мов національних меншин. Наприклад, в Конституції України закріплено, що державною мовою є українська.

Окупація – контроль над частиною території України іноземними військами без згоди української влади.

Окупація / тимчасово окуповані території – Частини території України, контрольовані Росією чи її маріонетковими адміністраціями, без згоди української держави.

Підривна інформаційна/інформаційно-психологічна війна – Використання дезінформації, пропаганди, соціальних мереж, щоб підірвати внутрішню стійкість країни, вплинути на громадську думку, створити хаос.

Пісні війни / воєнна культура – нова хвиля української музики, поезії, кіно, літератури, присвячена війні, героїзму, болю та незламності (напр. гурти Antytila, Kalush Orchestra, Харківські поети).

Повномасштабне вторгнення – широкомасштабна збройна агресія РФ проти України, розпочата 24 лютого 2022 р., із застосуванням авіації, ракет, танків і флоту.

Повоєнна реконструкція культури – відновлення культурного життя, мистецьких закладів і ментальної єдності після війни.

Поп-культура / масова культура – нові культурні феномени, молодіжні рухи, медіа-формати, які стали характерними після 1991 р. Часто виступає в дискусії із «високою» національною культурою.

«Повномасштабне вторгнення» - Офіційна та суспільна назва для нападу Росії в лютому 2022 р., який значно перевищив масштаби попередніх конфліктів – це не просто локальний конфлікт чи «операція».

Реконструкція / відбудова України – післявоєнний процес економічного, культурного і соціального відновлення держави.

Реформа освіти і культури після незалежності – зміни в навчальних програмах, музеях, культурних інституціях, спрямовані на трансформацію радянської спадщини й формування нових культурних стандартів.

Російсько-українська війна – тривалий військово-політичний конфлікт між Російською Федерацією та Україною, що розпочався в 2014 р. з анексії Криму й переріс у повномасштабне вторгнення в лютому 2022 р.

«Спеціальна військова операція» –Евфемістичний термін, яким Росія офіційно називає свою агресію проти України, щоб зменшити публічне сприйняття війни як війни.

Символіка та національні символи – державні символи (прапор, герб, гімн), а також культурні символи (напр., сакральні об'єкти, мовні маркери), які набули нового значення у суспільстві незалежної України.

Терміни миру / мирні умови - Умови, за яких одна чи обидві сторони готові до припинення активних бойових дій. Наприклад, Володимир Зеленський заявляє, що Україна має «закінчити війну на своїх умовах».

Цифрова пам'ять війни – документування та збереження свідчень війни через фото, відео, соцмережі, онлайн-архіви.

Цифрова трансформація культури – зміни у способах виробництва, розповсюдження й споживання культури завдяки інтернету, соцмережам, новим технологіям.

Цільова політика «демілітаризації/денаціфікації» - Обґрунтування агресії з боку Росії – нібито звільнення України від «нацистів», «демілітаризація» – і використання цих понять як ідеологічного покриття.

Чесна пам'ять / героїзація опору – Формування суспільної пам'яті про війну: відзначення героїв, документування воєнних злочинів, створення символів протистояння.

КУЛЬТОРОЛОГІЧНА ТА МИСТЕЦЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ

Абстракціонізм (лат. *abstractus* – відокремлений, відірваний) – напрям у модерністському мистецтві ХХ ст., що цілком відмовляється від реалістичного зображення предметів і явищ.

Авангардизм (фр. *avant-garde* – передовий загін) – узагальнюючий термін для позначення новаторських напрямів у художній культурі ХХ ст., для яких характерний пошук нових, нетрадиційних засобів вираження.

Автохтони – перші мешканці країни чи їх нащадки (у протилежність народам, що прибули на дану територію). Грецька назва «автохтони» відповідає римській «аборигени».

Агіографія (від грец. – святий і пишу) – вид церковно-історичної літератури, який містить життєписи святих; це розповіді про духовних і світських осіб, канонізованих християнською церквою.

Агон – складова частина давньогрецької трагедії й комедії, суперечка дійових осіб. Ширше: публічні змагання.

Академізм – художня школа в мистецтві ХІХ–ХХ століть, спрямована на збереження і відтворення творчих здобутків своїх попередників. Іноді це призводило до догматичного наслідування форм, стильових прийомів, канонів минулого мистецтва, до еkleктизму.

Акварель – живопис фарбами, які розводяться водою. Основні її якості: прозорість барв, крізь які просвічують тон і фактура основи, чистота кольору.

Акведук – міст, який служить для прокладення водопровідних труб через яри, ущелини, долини річок тощо.

Альманах (від араб. *al-manākh* – час, міра) – на початку ХІV–ХV ст. це календарні таблиці з астрономічними вирахуваннями, а пізніше в ХVІ ст. календарі на довший протяг часу, врешті, збірки літературних творів (віршів, оповідань, повістей тощо), різновид серійного видання, тривала збірка літературно-художніх і/або науково-популярних творів, об'єднаних за якоюнебудь ознакою (тематичною, жанровою, ідейно-художньою і т.п.).

Альтернатива – необхідність вибору між двома чи кількома можливостями, які взаємно виключають одна одну.

Амбівалентність – двоїстість чуттєвого переживання, яка виражається в тому, що однаковий об'єкт викликає у людини одночасно два протилежних почуття

(наприклад, любові і ненависті). Звичайно одне з амбівалентних почуттів витісняється й маскується іншим. Амбівалентність сягає корінням у неоднозначність ставлення людини до навколишнього світу, у суперечливість системи цінностей.

Анімізм (лат. *anima* — душа або *animus* — дух) — віра в існування самотійної духовної сутності (сили чи істоти), здатної вселятися в людину, тварину, рослину (тобто у щось живе) чи полишати їх.

Анклави — ізольовані етнічні осередки.

Ансамбль — в архітектурі та містобудуванні — гармонійна єдність споруд, творів монументально-декоративного мистецтва і зелених насаджень.

Апокрифи (від грец. «таємничий», «прихований») — твори християнського фольклору і літератури, які не визнавалися церквою канонічними і заборонялися нею.

Апологія — захист від звинувачення, вихваляння когось чи чогось.

Апофеоз — заключна урочиста масова сцена святкової концертної програми, яка уславлює народ, героя, громадську подію.

Апсида (гр. — склепіння) — виступ споруди, напівкруглий, прямокутний, багатокутний у плані, перекритий півкуполом або замкнений півсклепінням. Застосовується в християнських храмах.

Ареопаг — вищий судовий орган у Стародавній Греції (в Афінах), який названо так за місцем засідання.

Арка — криволінійне перекриття прорізів у стіні (вікон, дверей, воріт) або прольотів між опорами — стовпами, колонами, пілонами.

Архітектура — 1) будівельне мистецтво, проектування й будівництво споруд; 2) мистецький характер споруди. Архітектурні ордери — система архітектурних засобів і прийомів композиції, що виражається певною структурою й художньо-образним виявом складових частин стояково-балкової конструкції будівлі. Основні різновиди архітектурних ордерів — доричний, іонічний, корінфський. Архітектурний ордер складається з трьох основних частин: колони, її підніжжя — стилобата й антаблемента, що спирається на колону. Колона (крім доричної) має базу і завершується капітеллю. Антаблемент складається з архітрава, фриза й карниза.

Архімандрит — найвищий (до єпископа) чернечий сан у православній церкві.

Базиліка (гр. – царський дім, палац) – витягнута прямокутна в плані споруда, розділена вподовж колонами на 3–5 частин – нефів. Середній неф вищий за бокові. У формі базиліки будували християнські храми.

Баптистерій – хрещальня, приміщення для здійснення обряду хрещення. Часто баптистерій – окрема споруда, кругла або багатогранна в плані, перекрита куполом.

Барельєф – вид скульптури, в якій випукла частина зображення виступає над площиною фону не більше, ніж на половину свого об'єму.

Бароко (від італ. вагоссо – вигадливий, химерний) – один із провідних художніх стилів кінця XVI – середини XVIII ст. Виник в Італії, поступово поширився в інших країнах Європи та Латинській Америці. Мистецтву бароко властиві грандіозність, пишність, динаміка, патетична піднесеність, інтенсивність почуттів, пристрасть до ефективних видовищ, поєднання ілюзорного та реального, сильні контрасти масштабів і ритмів, світла та тіні.

Бестселер – видання, що швидко набуло величезної популярності. Буквально: «те, що найкраще розходиться».

Бестіарій – середньовічний (XII ст.) збірник віршів чи прози, які містять напівфантастичні описи тварин із натяком на людські властивості і вади.

Берестяні грамоти – давньоукраїнські тексти, розміщені на бересті (корі берези) шляхом видавлювання чи видряпування спеціальною паличкою – писалом. За змістом це короткі листи світського характеру, доручення, боргові зобов'язання, чолобитні, любовні послання, учнівські вправи тощо.

Билина (старіни) – російська народна епічна пісня про богатирів та їх подвиги. Народні речитативно-мелодійні епічні пісні соціально-побутового змісту, героїко-патріотичного характеру. Билинні тексти прийнято поділяти на два типи: 1) військові, власне героїчні (билини про Іллю Муромця, Добриню Нікітича, Альошу Поповича); 2) соціально-побутові, в яких, проте, завжди наявний і героїчний елемент («Вольга і Микула», «Дюк Степанович», билини про Садка). Окрім цього, усі билини діляться на два цикли – київський та новгородський (залежно від того, з якими центрами давньої Русі співвідносяться описувані в них події).

Біблія (гр. biblia – книга) – священна книга християнства та іудаїзму (Старий Завіт). Має дві частини – Старий Завіт (50 книг) і Новий Завіт (27 книг). Складалася протягом I тис. до н. е. та II–III ст. н. е. шляхом відбору, редагування та канонізації текстів.

Боді-арт (англ. body-art – мистецтво тіла) – один з модерністських напрямів, представники якого розглядають власне тіло як матеріал і об'єкт художньої творчості, розмальовують його, роблять надрізи, вдаються до демонстрації різних поз.

Бріколаж – нашарування однієї події на іншу, хоч вони не сумісні в реальності. Ознака міфологічного мислення.

Бурса (лат. bursa – мішок) – гуртожиток для бідних студентів (бурсаків) при середньовічних університетах. В Україні виникли при братських школах.

Вакханалія (від імені Вакха – римського бога плодючості й виноробства) – бенкетування, розгул, невтримна сваволя.

Вертеп – вид мандрівного лялькового театру, що ставив п'єски, пов'язані із біблійним різдвяним сюжетом. ("Вертеп" з грец. – печера, в якій народився Ісус).

Вівтар – 1) жертovníк, місце для жертвоприношень; 2) головне місце в християнському храмі, розташоване в його східній частині й відокремлене вівтарною перегородкою.

Відродження, Ренесанс (фр. Renaissance, італ. Rinascimento) – епоха в історії культури країн Західної й Центральної Європи, а також деяких країн Східної Європи (в Італії– XIV–XVI ст., в інших країнах– кінець XV–XVI ст.). Розрізняють Раннє Відродження (XV ст.), Високе Відродження (кінець XV–перша чверть XVI ст.), Пізнє Відродження (друга– третя чверть XVI ст.). Термін «Відродження» запровадив італієць Дж. Вазарі в XVI ст. на означення зв'язку з античною спадщиною.

Вітраж (фр. vitrage – віконне скло) – твір монументально-декоративного мистецтва з кольорового чи безбарвного скла, на яке наноситься малюнок спеціальними фарбами, гравіруванням або витравлюванням. Шматочки монтуються з допомогою двотаврових балок, що спаюються оловом в єдину сюжетну композицію.

Гармонія – 1) в музиці – закономірне поєднання тонів в одночасному звучанні, підпорядкування нормам ладової побудови музики; 2) в широкому (первісному) розумінні – зв'язок, стрункість, домірність.

Герменевтика – напрямок гуманітарної науки, який займається інтерпретацією та коментуванням тексту, а також проблемами взаєморозуміння

Гільдії – станові спілки купців.

Гістріони – 1) професійні актори у Стародавньому Римі; 2) мандрівні комедіанти в добу раннього середньовіччя.

Глаголиця – одна із стародавніх слов'янських систем письма. Напевне, передує кирилиці.

Гладіатори (від лат. "меч") – у Стародавньому Римі бійці, спеціально навчені для поєдинків або боїв групами на арені цирку. Іноді гладіатори билися зі звірами. Зразком боїв гладіаторів, вперше влаштованих у Римі 264 р. до н. е., стали давні ігри етрусків.

Голосіння – старовинні українські народні пісні (на похованнях). Це імпровізаційні поетичні твори, пов'язані переважно зі смертю, похованням та поминками небіжчика.

Готика (від італ. gotico. букв. – готський, від назви германського племені готів); готичний стиль – художній стиль, що став завершальним етапом розвитку середньовічного мистецтва країн Західної та частково Східної Європи (між серединою XII й XV–XVI ст.). Зародився у Північній Франції. Готичне мистецтво переважно культове за призначенням і релігійне за тематикою. Особливе місце в мистецтві Готики посідає собор – високий зразок синтезу архітектури, скульптури та живопису.

Готичний собор – це, як правило, 3–5-нефна базиліка з поперечним нефом-трансептом. Основним видом образотворчого мистецтва Готики є скульптура, яка набула глибокого ідейно-художнього змісту та розвинених пластичних форм. Різноманітна тематика вітражів, що декорували віконні прорізи готичних храмів. У пізній Готиці набули поширення скульптурні вівтарі в інтер'єрах, де об'єднані дерев'яна розфарбована й позолочена скульптура і темперний живопис на дерев'яних дошках. В епоху Готики досягли розквіту книжкова мініатюра й декоративне мистецтво, пов'язані з високим рівнем цехового ремесла.

Гравюра – вид графіки, в якому зображення є друкованим відбитком малюнка, який нанесений на дошку малярем-гравером; відбитки також називаються гравюрами.

Графіка – вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері, тканині тощо олівцем, пером, пензлем, вуглиною або відбитий на папері зі спеціально підготовленої форми.

Графіті – написи та малюнки, виконані в давнину майстрамибудівельниками або й відвідувачами на стінах архітектурних споруд, а також на різних предметах.

Громади – українські культурно-просвітницькі організації 60–80-х рр. ХІХ ст., які своє основне завдання вбачали у поширенні освіти серед простого народу.

Гугеноти – протестанти-кальвіністи у Франції ХVІ–ХVІІІ століть. Гуманізм (від лат. *humanus* – людяний, людський) – ідейний напрям культури доби Відродження, що утверджував право людини на земне щастя, боровся за визволення науки й людської особистості від обмежень схоластики.

Дадаїзм (фр. *dadaisme*, від *dada* – дитячий коник, переносно – дитячий лепет) – модерністська течія в літературі й образотворчому мистецтві Західної Європи початку ХХ ст. Характерні риси дадаїзму: антиестетизм, зумисний примітивізм. Дадаїзм – попередник сюрреалізму.

Дебют – перший (чи пробний) виступ на сцені або на будь-якому поприщі загалом. Дедукція (від лат. "виведення") – один з основних способів міркування (умовиводу) і методів дослідження: 1) перехід у пізнанні від загального до часткового та одиничного, виведення часткового та одиничного із загального; 2) у логіці та методології науки – процес логічного висновку, що становить собою перехід від засновків до висновків (наслідків) на підставі застосування правил логіки.

Деїзм – 1) ідеалістичне вчення, яке визнає Бога першопричиною світу, але заперечує його втручання в явища природи і суспільного життя; 2) форма віри, яка виникла в епоху Просвітництва. Декоративне мистецтво – галузь пластичних мистецтв, твори якої, поряд з архітектурою, надають матеріальному середовищу проживання людини художніх, естетичних якостей. Декоративне мистецтво поділяється на безпосередньо пов'язане з архітектурою монументально-декоративне мистецтво (створення архітектурного декору, рельєфів, статуй, вітражів, мозаїк, що прикрашають фасади й інтер'єри, а також паркової скульптури) і декоративно-ужиткове мистецтво (створення художніх виробів, призначених переважно для побуту).

Дидакал – вчитель у Стародавній Греції та Візантії. Так само називали часто вчителів в українських братських школах ХVІ–ХVІІ століть.

Діаспора (від гр. слова діаспора - розсіяння) – розсіяння в різних країнах народу, вигнаного з батьківщини чужинцями.

Догмат – основне положення віровчення, обов'язкове для всіх віруючих, визнане як незаперечна істина, вічна і незмінна, яка не підлягає критиці.

Думи – ліро-епічні твори української усної словесності про події з життя козаків XVI–XVIII століть.

Еклектизм (еклектика) – безпринципне, механічне поєднання різнорідних поглядів, теорій, напрямів, стилів.

Експресіонізм (фр. expression – виразність, вираження) – напрям у європейській літературі та мистецтві перших десятиліть XX ст. Головним в експресіонізмі проголошувалося вираження суб’єктивних уявлень митця, що зумовило потяг до ірраціональності, загостреної емоційності та гротеску.

Експресія – виразність, підкреслене виявлення почуттів, переживань.

Емпіризм – 1) напрям у філософії, який єдиним джерелом пізнання вважає сприймання і досвід, а значення теоретичних узагальнень і логічного мислення недооцінює або зовсім заперечує; 2) схильність до практичної діяльності на шкоду теоретичним узагальненням.

Епістолярна творчість (гр. – послання, лист) – форма викладу, коли твір написаний у формі листування персонажів або послання, а також приватне листування як джерело історії.

Епос (грец. "слово", "розповідь", "історія") – сукупність народних героїчних пісень, сказань, поем. Оповідний рід літератури, що, на відміну від лірики й драми, характеризується розповідно-описовою (епічною) формою, широтою зображення подій і характерів.

Ескіз – попередній начерк креслення, картини тощо. Есхатологія (з грец.) – релігійне вчення про долю світу і людини, про кінець світу і Страшний суд. В основі есхатології – давні уявлення про наявність у природі прихованих діючих сил, боротьбу доброго і злого начал, про загробне покарання грішників і нагороду праведникам. У розвинутій формі есхатологія притаманна іудаїзму, християнству, ісламу. Есхатологічні настрої особливо поширювалися під час соціальних і політичних криз.

Етика – 1) наука, що вивчає мораль; 2) норми поведінки, сукупність моральних правил певної соціальної групи.

Етюд – в образотворчому мистецтві – первісний допоміжний малюнок, виконаний з натури, для майбутнього твору.

Живопис – вид образотворчого мистецтва, художнє зображення видимого світу фарбами на будь-якій поверхні (полотні, дереві, папері тощо). Колір є найважливішим зображальним та емоційним засобом. Живопис поділяється на

монументальний, станковий, театрально-декораційний та мініатюру. Живопис поділяється на жанри: побутовий, історичний, батальний, портрет, пейзаж, натюрморт, анімалістичний. Техніка Живопису (накладання фарб, закріплення на поверхні) різноманітна. Найбільш поширені фарби: олійні, клейові, темпера. У монументальному Живописі застосовують фреску, мозаїку, вітраж, у станковому поряд з олією – акварель, гуаш, пастель.

Євангелія – частина Біблії, чотири пов'язані спільною темою релігійні твори, що становлять основну частину Нового Заповіту. Містять життєпис Ісуса Христа та основні положення християнського віровчення. Євхаристія (грецьк.) – (христ.) церковне таїнство, під час якого хліб та вино пресуществляються у тіло та кров Ісуса Христа (Святі Дари), котрих причащаються вірні під час літургії.

Заклинання – усталена словесна формула, що супроводжується відповідними діями, яка мала магічну силу. Метою заклинань було вплинути на когось чи щось, підкорити його своїй волі або чаклунській силі, висловити настійне прохання, благання. Замовляння – магічні слова, які за давніми уявленнями, маючи чаклунську силу, чинять вплив на щось – загоюють рани, лікують хвороби тощо.

Ідол (грецьк.) – зображення божества, об'єкт поклоніння в язичництві. Ієрогліф – знак деяких видів ідеографічного письма (єгипетська ієрогліфіка, давньошумерський клинопис, сучасна китайська ієрогліфіка).

Ікона (грецьк. «образ») – зображення святих та шанованих у релігійній традиції осіб для духовного спілкування віруючих з ними.

Іконографія (гр. «зображення» і «малюю, пишу») – суворо встановлена система зображення будь-яких персонажів або сюжетних сцен

Інтермедія (лат. *intermedius* – проміжний, середній) – невеличкий розважальний драматичний твір, який виконують між актами вистави.

Історичні пісні – це фольклорні твори, присвячені певній історичній події або відомій історичній постаті. У цих піснях висловлюється ставлення народу до історичних подій чи героїв.

Кантата – великий музичний твір урочистого або лірико-епічного характеру для хору, соліста і оркестру.

Капелла – в архітектурі – невелика споруда чи приміщення для молитов одного знатного сімейства, для зберігання реліквій, розміщення хористів та ін.

Розташовувалися Капелли у храмах, бокових нефх або навколо хору. Будувалися також Капелли, що стояли окремо.

Капище – місце поклоніння та жертвопринесення язичницьким богам. Капітель – верхня частина колони, пілястри або стовпа, на яку спирається балка або архітрав. Капітелі дістали детальну розробку в античних архітектурних ордерах.

Катарсис (від грец. «очищення») – поняття давньогрецької естетики, яке характеризує естетичний вплив твору мистецтва на людину. Слово «катарсис» вживалося греками у багатьох значеннях: у релігійному, етичному, фізіологічному і медичному. Катарсис, очевидно, включає і полегшення після великого напруження почуттів і облагородження цих почуттів, синтезовані в естетичному переживанні.

Катехізис – церковно-навчальний посібник, що у формі запитань і відповідей викладає основні догмати православної, католицької чи протестантської церкви.

Календарно-обрядова поезія – найдавніший вид усної поетичної творчості. Виникла у дохристиянську добу. Цикли цієї уснопоетичної словесності пов'язані з певними періодами року (календарем) – колядки, щедрівки, веснянки, русальні, купальські, петрівчані пісні тощо – або ж з відповідною трудовою діяльністю людини – косарські пісні, обжинкові пісні.

Кирилиця – один з двох давньослов'янських алфавітів (другий – глаголиця), названий за ім'ям Кирила – одного з просвітителів слов'ян, проповідників православ'я, братів Кирила та Мефодія. Створено на основі грецького алфавіту з додаванням кількох літер. Класицизм – один з основних напрямів у європейській літературі й мистецтві XVII–XVIII ст., зразком для якого було класичне давньогрецьке й давньоримське мистецтво.

Колорит – 1) гармонійне поєднання кольорів та їхніх відтінків у творі живопису; 2) характерна особливість художнього твору, а також епохи, місцевості тощо.

Конформізм – пристосовуваність, пасивне прийняття існуючого порядку, смаків, суджень (альтернатива – нонконформізм). Комедія дель арте, або комедія масок – вид італійського народного театру, що виник в середині XVI ст. Особливість комедії масок – відсутність літературного тексту, акторська імпровізація, постійні персонажі (наприклад, Арлекін, Панталоне), які носили на обличчях напівмаски.

Композиція – побудова художнього твору, зумовлена змістом, характером і призначенням.

Концептуальне мистецтво – одна з течій авангардизму, що розглядає художній твір як засіб демонстрації ідей, понять, концепцій. Його представники відмовляються від створення традиційного художнього твору і звертаються до концептуальних об'єктів, що виступають у формі ідей чи проектів і супроводжуються написами, текстами, іншими позаестетичними засобами.

Коран (араб. – "читання") – священна книга мусульман; збірник релігійнодогматичних, міфологічних і правових матеріалів, складений у VII ст.

Культура – все, що створено людським суспільством та існує завдяки фізичній та розумовій праці людей, на відміну від природи. Культурні традиції – стійкі, «інерційні» моменти в культурі. У більш загальному розумінні культурні традиції – це традиції, що є елементами культурної спадщини: ідеями, цінностями, звичаями, обрядами, способами світосприйняття та ін., для яких характерним є збереження і передавання від покоління до покоління (традиція – від лат. «передача»).

Купол – просторове покриття будинків, споруд, що перекриває круглі, багатокутні, еліптичні в плані приміщення.

Лавра (грецьк.) – (прав.) назва найбільш шанованих чоловічих монастирів.

Літографія – один з основних видів графіки; спосіб друкування, при якому відбитки одержуються перенесенням фарби під тиском з плоскої друкованої форми безпосередньо на папір.

Літургія – 1) обідня, вид богослужіння у православній церкві; 2) у Стародавній Греції та Візантії – деякі види державних повинностей.

Магія (від грец.) – чаклунство, чародійство, обряди, покликані впливати на людей, духів, явища природи. Магія є складовою частиною всіх релігійних культів. Маги – у Стародавньому Ірані жерці зороастризму і деяких інших вірувань. В VI–IV ст. до н. е. становили окреме плем'я і брали ендогамні шлюби. Персидські маги, як і жерці вавилонської релігії (халдеї), займалися пророцтвами і заклинаннями. Згодом магами почали називати усіх провісників долі, чаклунів, астрологів, заклинателів.

Мадригал – невеликий музично-поетичний твір любовно-ліричного змісту. Розвинувся в епоху Відродження в Італії. Маньєризм – стильова течія XVI–

XVII ст. в Європі, для якої характерні екзальтація та гіперболізм (підготувала появу бароко).

Масова культура – напрям у культурі другої половини XX ст., розрахований на доступність широким верствам населення, знижений рівень сприйняття, розважальність.

Меса – 1) католицька обідня (літургія); 2) багатоголосий циклічний хоровий твір на текст літургії (із супроводом органа чи оркестру).

Меценат – ім'я римського державного діяча (I ст. до н. е.), близького до імператора Августа; уславився своїм широким покровительством над поетами і художниками. Його ім'я стало називним.

Мистецтво – 1) художня творчість в цілому – література, архітектура, скульптура, живопис, графіка, декоративно-вжиткове мистецтво, музика, танець, театр, кіно та інші види діяльності людини, об'єднані як художньообразні форми відображення дійсності; спосіб виявлення творчого потенціалу особистості та задоволення її естетичних потреб; 2) у вузькому значенні – образотворче мистецтво; 3) високий ступінь виявлення майстерності в будь-якій сфері діяльності.

Митрополит (грецьк.) – (прав.) вищий сан або другий після патріарха чин в церковній ієрархії.

Мініатюра – твір образотворчого мистецтва невеликого розміру, що потребує витонченої техніки виконання. До мініатюри належать книжкові ілюстрації та невелике портретне зображення, виконане емаллю, гуашшю, аквареллю на папері, кістці, металі, фарфорі

Мінімалізм (лат. *minimalis* – найменший) один з напрямів у мистецтві 60–70-х рр. XX ст., твори якого позбавлені зовнішньої декоративності, найчастіше зводяться до використання найпростіших геометричних фігур. Мінімалізм представлений головним чином скульптурою і живописом.

Містика – релігійно-ідеалістичні погляди, що визнають існування надприродних сил і можливість спілкування з ними людини. Містицизм – релігійно-ідеалістичний світогляд, заснований на містиці.

Мода – панування в певному середовищі в певний час тих чи інших смаків в уподобаннях, формах побуту і одягу.

Модернізм (фр. *moderne* – сучасний, новітній) – узагальнююча назва художніх напрямів XX ст. Модернізму властивий розрив з ідейними і художніми

принципами класичного мистецтва, пошук нових художніх форм і виражальних засобів.

Мозаїка – зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на цементі або мастиці різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців, смальти і т. д.

Народний звичай – традиційний порядок відзначення подій, свят, який пов'язаний з виконанням певних дій та використанням відповідних атрибутів та предметів.

Натюрморт – живописне зображення неістот, як правило – предметів домашнього посуду, плодів, квітів, забитої дичини тощо. Національна культура – це синтез цінностей, створених різними прошарками та класами окремого суспільства.

Національна свідомість – сукупність теоретичних, буденних, масових, елітних, власне національних і зарубіжних ідей, настанов, прагнень, культурних набутоків, які сприяють прогресивному розвитку нації в усіх сферах її функціонування. Національна свідомість – універсум буття нації.

Неокласицизм – течія в літературі та мистецтві XVIII – початку XX ст., що базувалася на стилізації зовнішніх форм античного мистецтва, італійського Відродження і частково класицизму.

Неореалізм – напрям в італійському кіно і літературі 40–50-х рр. XX ст. Визначними рисами неореалізму є демократизм і гуманізм, увага до життя простої людини, наявність документальної основи твору (принцип вірності факту).

Нервюр (фр. – прожилки) – в архітектурі виступаюче і профільоване ребро, головним чином готичного хрестового склепіння.

Нонконформізм – демонстративне неприйняття загальнопоширених нормативів, правил, догм. Нігілізм – у широкому розумінні слова заперечення загальноприйнятих цінностей і норм, які вкоренилися в суспільному житті.

Образотворче мистецтво – умовна назва видів пластичних мистецтв: живопису, скульптури, графіки. На відміну від так званих необразотворчих видів в основі творів образотворчого мистецтва лежить використання і творче переосмислення явищ реальної дійсності. Залежно від специфіки засобів художнього вираження різні види образотворчого мистецтва відтворюють такі об'єктивні особливості навколишнього світу, як об'єм, колір, простір,

матеріальна форма предметів, світлоповітряне середовище. Окрім фіксації образу безпосереднього чуттєвого сприйняття. образотворчому мистецтву доступне відображення розвитку подій у часі, динамічності дії, розкриття психологічного й емоційного змісту зображуваної ситуації, духовного світу людини.

Обскурантизм – вкрай вороже ставлення до освіти і прогресу, реакційність, мракобісся.

Оп-арт (англ. op-art, скороч. від optical art – оптичне мистецтво) – напрям у мистецтві модернізму 60-х рр. ХХ ст., що розробляє в живописі й графіці декоративні ефекти простих геометричних форм, зазвичай розрахованих на оптичний ефект.

Опера – музично-драматичний твір, що поєднує інструментальну музику з вокальною, текст та образотворче мистецтво, і призначений для виконання в театрі.

Оранта – один з іконографічних образів Богоматері, який склався у середні віки. Богородицю зображали на повний зріст з піднесеними руками і повернутими від себе долонями. Оранта дістала поширення в іконографії і живопису Візантії та Давньої Русі в ІХ– ХІІІ століттях.

Ораторія – великий музичний твір для хору, солістів-співаків та симфонічного оркестру, написаний на драматичний сюжет, але призначений для концертного виконання.

Острозька Біблія – визначна пам'ятка друкарства в Україні, надрукована І. Федоровим у м. Острозі (ХVІ ст.). Острозька Біблія – перше повне видання Біблії у перекладі церковнослов'янською мовою в її східнослов'янському, точніше староукраїнському, варіанті. В основу видання покладено рукопис "Геннадієвої Біблії", складеної в Новгороді у 1489–1499 рр. У книзі вміщено передмову К. Острозького, другу, віршовану, передмову Г. Смотрицького і післямову І. Федорова.

Офорт – вид гравюри; малюнок вишкрябується гравірувальною голкою у шарі лаку, що вкриває поверхню металеві пластина, після чого прошкрябані місця протравлюються кислотою. Зображення відбивається з пластина, витравлені місця якої заповнені фарбою.

Панегірик (гр. – урочиста промова) – жанр ораторського і поетичного мистецтва, що виник у Стародавній Греції. Пізніше набув іронічного значення за надмірне вихваляння.

Пантеїзм – філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з нею або з її субстанцією. Методологічну основу пантеїзму становили вчення про витікання (еманацію) нижчих сфер буття з вищої та вчення про безпосереднє надрозумне пізнання Бога. Пантеїстичні ідеї були поширені в епоху Відродження (Микола Кузанський, Д. Бруно).

Парафраза – музична п'єса у формі фантазії на теми (мелодії) з іншого твору.
Пастораль – літературний, музичний і театральний жанр, в основі якого – поетизація та ідеалізація простого сільського життя. У переносному значенні пастораль має дещо іронічний відтінок к стану ніжності і тиші, однак з певною часткою манірності, солодкуватості.

Патетика – захоплена, пристрасна, схвильована мова, що має метою вплинути на почуття. Патристика – християнська філософія, викладена у творах "отців церкви" (Тертуліана, Августина та ін.).

Пейзаж – (країна, місцевість) – жанр образотворчого мистецтва (або окремий твір цього жанру), в якому основним об'єктом зображення є природа. У пейзажі відтворюються реальні або уявлені художником види місцевості, архітектурних споруд, міст, морські види та ін.

Перформанс (англ. performance – виконання, здійснення) – один із напрямів у модерністському мистецтві. Виник у 60-х рр. ХХ ст. Складається з виконання якихось спланованих дій перед публікою. Глядачі обмежуються пасивною роллю, участі в дійстві не беруть.

Піктографія (лат. – намальований, гр. – пишу) – малюнкове письмо, в якому поняття (ідеї) передаються за допомогою зорових образів, фігур, схем, спрощених зображень (піктограм).

Пленер – у живопису термін, який позначає передачу в картині всього багатства змін кольору, зумовлених дією сонячного світла і атмосфери. Пленерний живопис склався в результаті роботи художників на вільному повітрі, а не в майстерні.

Поетика (гр. – мистецтво творення) – галузь літературознавства, наука про основні закономірності розвитку художньої літератури як мистецтва слова. Полемічна література (від грец. πολέμιχος – войовничий) – підбірка текстів різних авторів, у яких обговорюються проблемні питання релігійної дискусії між католицькою та православною церквами з метою їх об'єднання.

Політеїзм (грецьк. «багатобожжя») – поклоніння кільком богам.

Поп-арт (англ. pop art, скорочено від popular art – популярне мистецтво) – неоавангардистський напрям у 60-х рр. ХХ ст., що на протигагу абстрактному мистецтву має предметний характер. Митці цього напрямку використовують у своїх композиціях побутові предмети, промислові відходи тощо

Портрет (фр. portrait) – мальоване, скульптурне або фотографічне зображення людини або групи людей. Відповідний жанр образотворчого мистецтва. Багато портретів створено і в гравюрі.

Постмодерн (те, що йде після модерну) – напрям у сучасній культурі, що сформувався у 70-х рр. ХХ ст. Примітивізм (з латин. – первісний, початковий) – течія в живописі на межі ХІХ і ХХ ст., виражальним засобом якої є навмисне спрощування художньої форми, звертання до так званого примітивного мистецтва – первісного, народного, дитячої творчості та ін. «

Раритет – рідкісна річ, рідкісний примірник старої книги.

Реалізм (лат. – дійсний) – художній метод в літературі і мистецтві, що відображає реалістичну картину подій, явищ і т. ін.

Риторика – мистецтво красномовства і (ширше) наука про художню прозу взагалі. Виникла у Стародавній Греції в V ст. до н.е., у Стародавньому Римі – з I ст. до н. е. Антична риторика орієнтована головним чином на судові і парадні промови.

Ритуал – особлива програма поведінки, в якій актуалізується зв'язок з минулими нормами життя предків.

«Розстріляне відродження» – духовно-культурне та літературно-мистецьке покоління 20-х – початку 30-х рр. в Україні, яке дало високохудожні твори у галузі літератури, філософії, живопису, музики, театру і яке було знищене тоталітарним сталінським режимом.

Рококо (фр. rococo, від орнаментального мотиву рокайль) – стиль, що набув розвитку в європейських пластичних мистецтвах першої половини ХVІІ ст.; виник у Франції. Для стилю характерна декоративність, химерність і фантастичність орнаментальних мотивів, вигадливість форм.

Романський стиль – стиль, що набув поширення в країнах Західної, Центральної і частково Східної Європи у Х–ХІІ ст. (подекуди й у ХІІІ ст.). Найбільш повно й широко виявився в архітектурі. Споруди романського стилю вирізнялися важкими формами й масивністю (замки, міські оборонні споруди, монастирські комплекси фортечного характеру). В образотворчому

мистецтві романського стилю переважали фреска, мініатюра (оформлення рукописів).

Романтизм – художній метод, що склався наприкінці XIII – на початку XIX ст. й поширився як напрям (течія) в літературі й мистецтві Європи та США. Романтики виступали проти раціоналістичних догм класицизму, ставили на перший план духовне життя людини. Вони зображали незвичайні явища та обставини, особливих героїв з сильним характером і пристрастями.

Символізм – модерністський літературний напрям кінця XIX–XX ст. Виник у Франції. Символісти відмовилися від зображення реалій життя і метою своєї творчості вважали пошук прихованої краси світу. На місце художнього образу вони ставили художній символ, що містить у собі ряд значень. Намагалися надати своїм творам музикальності, співзвучності, бо тільки музику вважали мистецтвом.

Синкретизм – 1) злитість, нерозчленованість, яка характеризує первинний нерозвинутий стан чогось, наприклад, первісного мистецтва; 2) у філософії – різновид еkleктизму, поєднання суперечливих поглядів.

Синопис (грец.– огляд) – 1) Збірка матеріалів, статей, описів з якогонебудь питання, найчастіше розміщених у хронологічному порядку. Термін застосовується переважно щодо історичних творів. 2) У богословській літературі – зведення уривків чи скорочений виклад проповідей, тлумачень Священного писання і творів церковних письменників. Синопис Київський – огляд української і східноєвропейської історії, скомпонований у другій половині 17 ст. Синопис починається від давніх слов'ян і сягає другої половини 17 ст., присвячуючи особливу увагу Київській Русі.

Скоморох, скомороство – 1) за часів Київської Русі – блазень, мандрівний середньовічний актор при дворі князя, монарха, що розважав господаря та його гостей різними витівками, жартами, удаючи із себе дурника, штукаря; 2) заняття, професія скомороха.

Скульптура – вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємність, тривимірну форму й виконуються з твердих або пластичних матеріалів (камінь, глина, метал, гіпс тощо). Розрізняють два основні різновиди скульптури: круглу і рельєф. Кругла скульптура – статуя, скульптурна група, торс, бюст тощо. Вона вільно розміщується в просторі й вимагає кругового огляду. Рельєф передбачає зображення на площині, яка утворює його тло.

Станкове мистецтво – термін, яким визначають твори образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер; у живопису – картина, в скульптурі – статуя, погруддя і т. ін. У добу Київської Русі це – ікони.

Стиль – у літературі та мистецтві – єдність змісту, образної системи й художньої форми, що склалася за конкретних суспільно-історичних умов і властива різним історичним періодам та епохам у розвитку літератури і мистецтва. У вузькому значенні стиль – індивідуальна манера, своєрідні неповторні ідейно-художні особливості творчості митця; 2) спосіб, прийом, метод роботи.

Супрематизм (лат. *supremus* – найвищий) – різновид абстракціонізму; твори супрематизму є комбінаціями кольорових геометричних фігур (квадрат, трикутник, коло).

Сюрреалізм (фр. *surrealism*, буквально – надреалізм) – модерністська течія в літературі і мистецтві ХХ ст., яка намагається джерела творчості знайти в підсвідомості.

Тотемізм (індіанськ. «його рід») – давня форма вірувань у зв'язок певного роду або племені з пращуром – представником рослинного чи тваринного світу.

Фетишизм (від франц. «талісман, амулет, ідол») – поклоніння неодухотвореним предметам, що нібито мають надприродні властивості.

Фовізм (фр. *fauves* – дикий) – один з напрямів модернізму, для якого властиві поєднання яскравих, «агресивних» кольорів, декоративність, пластичні деформації предметів.

Фортифікаційна архітектура – оборонні споруди для успішного ведення бою і захисту від дій ворога; укріплення місцевості для ведення бойових дій; конструкції, військові споруди та оборонні укріплення.

Фреска – настінний живопис, картина, написана фарбами (водяними або на вапняному молоці) по свіжій вогкій штукатурці.

Футуризм (лат. *futurum* – майбутнє) – авангардистський напрям у літературі і мистецтві, представники якого намагалися створити мистецтво майбутнього, відкидали класичну художню спадщину, насаджували ідеї фантастики, урбанізму, крайнього формалізму.

Хепенінг (англ. *happening* – подія, випадок) – напрям у модерністському мистецтві, що виник у кінці 50-х рр. ХХ ст. у США. В основі хепенінгу – виконання художником якоїсь незапланованої дії перед публікою та за її участю.

Хори – у ранньохристиянських церквах місце перед вівтарем, передбачене для півчих і відділене огорожею від решти приміщень церкви. Пізніше в західноєвропейських країнах хорами стала називатися вся східна (вівтарна) частина церковного будинку. Хорами називається також балкон або галерея всередині великої парадної зали.

Храмова архітектура – споруди, пов'язані з релігією, з богослужінням, з церквою; та, що належить церкві.

Церковні братства – національно-релігійні громадські організації українських (русинських) і білоруських (литовських) православних міщан у 16-18 ст.

Цоколь – нижня частина зовнішньої стіни будівлі, яка розміщена безпосередньо на фундаменті і трохи виступає.

Шістдесятники – назва нової генерації (покоління) радянської та української національної інтелігенції, що ввійшла у культуру (мистецтво, літературу тощо) та політику в СРСР в другій половині 1950-х – у період тимчасового послаблення комуністично-більшовицького тоталітаризму та хрущовської «відлиги» (десталінізації та деякої лібералізації) і найповніше себе творчо виявила на початку та в середині 1960-х років (звідси й назва).

Язичництво (з давньоруської мови «народ», або поганство від лат. *paganus* – «селянин; язичник») – будь-яка політеїстична релігія, пантеїстичні, а також генотеїстичні вірування, світоглядні системи з погляду монотеїстичних релігій (наприклад, християнства, ісламу). У сучасній науці слово «поганство» є лайливим по відношенню до не монотеїстичних релігій